سلسلۂ اشاعت مخطوطات کشمیر نمبر ۷۵...

دیوانِ دیری

مُصنّفہ

پنڈت راجا کول عرض بیگی متخلّص بہ دیری

(۱۸۲۸ء ——— ۱۹۰۰ء)

معہ تعلیقات و حواشی

از

پروفیسر نند لعل کول طالب ایم - اے - ایم - او - ایل

زیر سرپرستی

حکومت جموں و کشمیر

ناشر

محکمۂ تحقیق و اشاعت حکومت جموں و کشمیر

سرینگر کشمیر

در بیانِ ستائش و حمدِ ایزدی

و

اوصافِ حمیدۂ حضورِ شری مہاراجہ صاحب بہادر
مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب والئے ریاستِ جموں و کشمیر

ثنائے بے غایت و سپاسِ بے نہایت دبیرِ منشورِ تقدیر را درخور که در دیوانِ کائنات بیاضِ صبح را بخطوط زرینِ مہر آراستہ و مثنوئ کون و مکاں سوادِ شامِ ظلام از نکاتِ انجم پیراستہ۔ بر صفائحِ صحائفِ افلاک نثرِ نثرہ و نظمِ ثریا نگاشتہ۔ بر اوراقِ طباقِ ارضی رقومِ ایجادِ مکوّنات مرقوم داشتہ صحیفۂ شش جہت را از نظامِ ہفت پیکرِ اقالیمِ سبعہ ترتیبِ تمام دادہ و مجموعۂ ربعِ مسکوں را از سہ نثرِ موالیدِ ثلاثہ ربطِ مالا کلام مخمّسِ حواسِ خمسہ را در نسخۂ وجودِ امکانی رقم کردہ و رباعئ اربعۂ عناصر در سفینۂ اجسامِ انسانی مرتسم۔ افرادِ مخلوقات نکتہ ایست از خامۂ قدرتِ او۔ اجزائے کائنات جزویست از کلیاتِ نوادرِ حکمتِ او۔ قصیدۂ رونہ روشن

را از مطلعِ آفتابِ عالم تاب زیبِ وافرہ بخشیدہ و مصرعِ برجستۂ هلال را از نقاطِ ثوابت و سیار زینتِ متکاثرہ منظومۂ انتظامِ اموراتِ شهر و دیار به شیرازۂ تدابیرِ صائبۂ سلاطینِ نامدار مشترز ساختہ۔ اوراقِ انساقِ مهماتِ ملک و امصار بطراز جداولِ مشاورتِ مشیرانِ سلطنتِ پائدار مطرز۔ گلستانِ ربعِ مسکون را باهتزاز نسیمِ معدلتِ خواتینِ شگفتہ جبیں نضارتے تازہ کرامت فرمودہ و بهارستانِ گیتی را بہبوبِ شمیمِ انصافِ وزیران با تدبیر خضارتے بے اندازہ۔ ریاحینِ متنوعۂ مخلوقات در سرزمینِ تکوین کاشتۂ اوست۔ گلهائے متلون الالوانِ موجودات در روضۂ ایجاد مطرا داشتۂ او۔ ذراتِ مکونات باقتباسِ لمعاتِ فیوضاتِ او منور۔ مشاعلِ ماه و مهر از استضیائے اشعاتِ فتوحاتِ او فروغ پرور۔ تمهیدِ تحمیدش از اندازۂ تحریرِ خامۂ منقطوع اللسان بیروں۔ توضیحِ توصیفش از احاطۂ تقریرِ زبان آورانِ سخندان افزوں۔ عقلِ کل از ادراکِ رموزِ دقائقِ قدرتش درماندہ و حیران۔ فکرِ رسا از دریافتِ غوامضِ جلیلۂ حکمتش سراسیمہ و سرگرداں۔ نظم:۔

سخن گو چند در توحید پوئی ۔ کہ بس دور است آں منزل کہ جوئی

اگر هر موئے من گردد زبانے ۔ شود هر یک از و توصیف خوانے

هنوز از بے زبانی خفتہ باشم ۔ ز صد شکرش یکے ناگفتہ باشم

نشانِ بے نشاں گفتن محال است ۔ ز وصفِ شہ خموشیدن وبال است

سخن را پایہ برتر شد زگردوں   زتوصیفِ شہِ کشمیر و جموں

زہے شہریارِ نامدار! خہے تاجدارِ فلک اقتدار! طرازندۂ محافلِ جہانداری و جہاں پناہی فرازندۂ رایتِ نصرت اندوزِ پادشاہی۔ اکلیل آرائے مفارقِ سعادت و اقبال۔ اورنگ پیرائے وسادۂ بارگاہِ جاہ و جلال۔ محیٔ اطوارِ عدل و انصاف۔ ماحیٔ آثارِ جور و اعتساف۔ سرِ غزلِ دیوانِ مملکتِ روز افزوں۔ شاہ بیتِ قصیدۂ برگزیدۂ سلطنتِ ربعِ مسکوں دیباچۂ رنگینِ مضمونِ کارنامۂ جہانداری۔ دیباجِ تازہ نقوشِ کارخانۂ شہریاری۔ فہرستِ جریدۂ خلافت و خاقانی۔ سرِ ورقِ دفترِ ریاست و جہانبانی۔ مہرِ عالم افروزِ سپہرِ رعایتِ عباد۔ ماہِ پرتو اندوزِ مصبحۂ حراستِ بلاد۔ جہاں پناہے کہ مفارقِ عالمے در ظلِّ ظلیلِ رافتش آسودہ و والا دستگاہے کہ جباہِ جہانے بہ سجداتِ عتبۂ فلک رفعتش سودہ۔ سکندر بختے کہ بہ مصقلۂ فیضِ عامش سنجنجلِ حالِ خاص و عام مصقّل۔ سلیماں تختے کہ بہ کحل الجواہرِ لطفِ خاصش باصرۂ آمالِ جمہورِ انام مکحّل۔ کاخِ سلطنتِ زمین و زماں بہ متانتِ دعائمِ معدلتش متین است و قصرِ مملکتِ مکین و مکاں باقامتِ قوائمِ نصفتش سنگیں۔ بہ مفاتیحِ جود و احسانش افتتاحِ ابوابِ مطالبِ اہلِ دیار متصوّر۔ بہ مصابیحِ فضل و امتنانش شبستانِ آمالِ صغار و کبار منوّر۔ بہ ترشحِ رواشحِ ابرِ مطیرِ الطافِ کثیرش ریاضِ زمن دوراں منضّر۔ بہ تقطرِ اقطارِ امطارِ فیضِ بے شمارش گلزارِ جہاں مخضّر۔ بانوارِ

شمعِ مہر فروغِ رائے منیرش ظلمتکدۂ جہاں نور پذیر و بافروزش مشعلِ ماہِ
شعلۂ طالعِ جہانگیرش بزمِ دوراں مستغنی و مستنیر است۔ نظم ؎

خسروِ والانسب پرتاب سنگھ — شاہِ انجم چاکرش با ایں جلال
باکمالش داغ بر دل ماہ را — دولتش یارب نگہدار از زوال
کوکبِ بختِ سیاہِ دشمنش — تا قیامت باد یارب در وبال
از کمالاتش نکردم شرح ہیچ — خاطرم ترسید از عین الکمال
گرچہ کم گفتم ثنائش با دعا — ایں کمم کم نیست از سحرِ حلال
باخیالاتش خیالم عالی است — سر رود و انگہ رود از سر خیال
یارب از تشریفِ ایں شاہِ زمن — سرفرازم ساز و دشمن پائمال

سببِ تالیفِ کتاب و ماجرائے اصل و نسلِ مصنف

برآئینۂ خاطرِ روشن ضمیرانِ روزگار صورتِ ایں معنی عکس پذیر باد که والدِ نامدارِ ایں احقر العباد نامزد بہ پنڈت رامچند کول عُرف عرض بیگی قدیم ملازم مقربِ حکام دیار کشمیر خصوص ملازم خاصِ پیش گاہِ حضورِ پُرنور شری مہاراجہ صاحب جنت مکاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب گلاں بہادر، دام برکاتہم بود برعہدۂ نامدار منزلت ملازمت حاصل داشت

ایں احقر العباد ہم بہ ہمیں توسل و توسط رتبۂ ملازمت سرکار شری مہاراجہ صاحب ممدوح الصدر حاصل نمود۔ دراں ایام بباعث عروج اقبال والد نامدار و حصول رتبۂ ملازمت خود خانۂ ایں کمتریں کہ نامزد بہ پنڈت راجہ کول عرض بیگی متخلص بہ دیری ام مرجع اہالی شہر کشمیر بود۔ اکثرے از عالمان و فاضلاں و اختر شناساں و شاعراں و بذلہ گویاں برائے مصاحبت ایں احقر حاضر مے شدند۔ روزے بذلہ گوئے ایں شاہ بیت دلفریب بتکرار خواند۔ فرد۔ نظم :-

سکندر رسد نمے بستے کہ نامش گو بجہاں ماند ۔۔۔ دو مصرع را توانستے اگر با یگد گر بستن

معنیٔ ایں شاہ بیت نوعے بخاطرم کار کرد کہ بتکرار چند روز میخواندم۔ ازیں معنی در خاطرم گزشت کہ دنیا ناپائدار و در گزر است۔ نامے در دنیا باقی ماندن غنیمت است۔ ازیں رو فکر شعر پسند بدم۔ ہر چند از امورات ملازمت شاہی کہ تمام عمر عہدۂ نامدار و قائع نگاری کشمیر و حاضر باشی دربار شری مہاراج صاحبان جنت مکاں (مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب و مہاراجہ رنبیر سنگھ صاحب) برائے گزارش حالات و سوانح دیار کشمیر و حالات مستغیثاں تعلق ایں احقر بود۔ فراغتے حاصل نہ بود۔ مگر بموجب شوق و ذوق ضمیمی گاہ گاہ در فکر شعر مصروف میشدم۔ اشعار متیں و غزل ہائے رنگیں بطبع میکردم۔ در اوائل فکرت اشعار تاریخ مندر شری گدادھر جی واقع بسنگر گڈھ کہ بتجویز حضور جنت مکاں

شری مہاراجہ صاحب خدایگاں شری مہاراجہ گلاب سنگھ صاحب بنا
شدہ است طبع کردم۔ بعدہٗ تاریخ تولد جناب مستطاب شری مہاراجہ
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاب سنگھ صاحب بہادر دام
اقبالہم و دام ملکہم درسموت ۱۹۰۷ طبع نمودم۔ درین کتاب بعد ختم
دیوان غزلیات و قصائد درج اند۔ بعد آں وقتاً فوقتاً آہستہ آہستہ
بوقت فراغت اوراق غزلہائے برگزیدہ و قصیدہ ہائے سنجیدہ طبع
ساختم۔ بر اوراق پراگندہ بہ خانہ ام موجود بودند۔ دریں ایام بہ تدبیر
دوست وفادارے بخاطرم گذشت کہ اشعار آبدار خود را جمع کنم علیٰ ہذا القیاس
جمع ساختہ بدستخط خوش بہ ترتیب کتاب نوشتم و نیز نکتہ ہائے
نادر اشارات فہمی کہ در ایام خوردسالی ایجاد کردہ بودم۔ در اوراق پایان
کتاب تحریر ساختم۔ بدیں امید کہ در پیش گاہ حضور اقدس شری مہاراجہ
صاحب عالم پناہ شری مہاراجہ پرتاپ سنگھ صاحب بہادر دام سلطنتہ
گزارش شود بتوسط حضور اقدس صدر در چاپ خانہ چاپ شود و
در اطراف دنیا مشہور گردد کہ یکے نام نیکوئی حضور اقدس صدر کہ
محامد و توصیف شاں درین کتاب مرقوم اند زبان زد روزگار شود و
یادگار عالم ماند و ہم نام ایں احقر ہم در دنیا باقی ماند۔
بخدمت اکابر ہر دیار و نکتہ سنجان روزگار بہ نیاز بے قیاس التماس
مے سازم کہ ایں دیوان طبع کردہ کمترین را سرتاپا بغور و انصاف مطالعہ

فرمایند کہ دیوانے عجیبہ از مضامین متین وخیالات رنگین بہنر کہ نو عروس آراستہ وسرو پائش را بحلیۂ جواہر زواہر قصائدِ مدحت حضورِ اقدس شری مہاراجہ صاحب خدایگان وفیاضِ زماں شری مہاراجہ صاحب بہادر والئے کشمیر وجموں پیراستم قابلِ احسنت واستحسان است۔ ہرگاہ بہ قیاسِ کسے از نکتہ سنجانِ روزگار خطائے در مضمون وعبارتنا ظاہر گردد براہِ عنایت طعنہ زنی ونکتہ گیری نہ فرماید۔ عیبہا پوشیدہ قلم اصلاح براں راند کہ اوستاد فرمودہ است۔ فرد:۔

بپوش گر بہ خطائے رسی وطعنہ مزن	کہ ہیچ نقشِ بشر خالی از خطا نبود

عذر خواہی را بہمیں بیت برگزیدۂ ظہوری اکتفا ساختم۔ فرد:۔

کم از آنم کہ درِ معذرتم باید زد
بیش از آنی کہ دہی خجلتِ تقصیر مرا

(۱)

غزلیات

تا ز عکسِ عارضش آتش نوشتم آب را
شعلهٔ جوّالهٔ گفتم حلقهٔ گرداب را

شعلهٔ خوی دوش در بزمِ نشاطم باده سوخت
با خیالش سوختم در دیده امشب خواب را

شعلهٔ آهم شب از خرگاهِ مه انگیخت دود
اشکِ گرمم ریخت آتش دامنِ مهتاب را

شیشهٔ مے دوش در بزمم بجای شمع بود
رشکِ لعلِ یار آتش زد شرابِ ناب را

تا نبخشد بادهٔ گلرنگ ساقی در چمن
رنگِ گل تسکین نمی بخشد دلِ بیتاب را

گرچه ابجد خوانِ مکتب خانهٔ عشقم هنوز
میدهد تعلیم بیتابی دلم سیماب را

با هوای دلکشِ کشمیر خوش باشد اگر
می کشم در بر کشم دیری بتِ پنجاب را

ایضاً غزل

پر زند بوی گل بارِ گرانِ دوشِ بلبلش را
حنای رنگِ گل خار است پای نازنینش را

ے خلاصهٔ معنی اینکه رشکِ لبِ یار شراب را آتش زد شیشهٔ پر شراب ازان آتش شعله ورشد و فروغ پیدا کرد و بعوضِ شمع مجلس را منوّر کرد

بجوش از آتشِ بید ودو لعلِ خود شراب او | نگاہِ سرمہ سای خویش سنگ ست آبگینش را
زنوکِ خامۂ من نافۂ آہوی ختن ریزد | کشد دستم اگر در خوابِ زلفِ عنبرینش را
چسان آبی توان نوشید از چاہِ زنخدانش | کہ روید لالہ از جوشِ نگہ کوہِ سرینش را
خطِ سبزی کہ آید در نظر ہا سبزۂ جانست | گرفتم بوسہ دادم جان لبِ چون انگبینش را
درین گلشن کہ ہر گل[۱] در بغل دارد گلستانی | نہ گل بر سر زدم نی بو گرفتم یاسمینش را

جواب این غزل دیری زہر بلبل ہمی آید
کہ از خونابۂ دل غوطہ دادم گلنرینش را

چنان گریم شبی کز گریہ ام طوفان شود پیدا | رگِ ابری بود مژگانِ من باران شود پیدا
ز فرصتہا سیہ مویم سفیدی آشکارا کرد | شبِ یلدای ہجرت را دگر پایان شود پیدا
برای طفلِ دل پیکانِ تیرِ یار پستانست | چو گل خندد دلم چون غنچہ پیکان شود پیدا
نشاطِ طفلِ دل از غنچۂ پیکان غلط گفتم | ہلاکِ زخمِ شمشیرم گل خندان شود پیدا
سمن خاکستر و گل شعلہ سنبل دود میدانم | اگر جوشِ بہارِ آتشِ سوزان شود پیدا
کجا آن مرغ[۲] بر شاخِ بلندی آشیان بندد | کہ ہر دم رشتہ بر پایش ز انسِ جان شود پیدا
نباشد گوش ما بی ہای دل انالۂ بلبل | کہ گل ہم با لبِ گویا درین بستان شود پیدا

بایں نیعی کہ دیری آبروی خاکِ کشمیر است
کرانگشت در دل کز زمین انسان شود پیدا

---

[۱] ہر گل مراد از انسان است آن گلستان کنایہ از دنیا کہ بقولِ اہلِ تصوف تمام دنیا در دل انسان است ؛

[۲] آن مرغ کنایہ از آن شخص ست کہ رشتۂ جان دا باشد تا کہ از الفتِ جان نگذرد بر شاخِ بلند یعنی بمقامِ عالی نخواہد رسید

دلم[۱] ملول شد از خلق یار شد پیدا — صفای آینه ام زین غبار شد پیدا
ز خون دیده چه گلها شگفت بر رویم — خزان رنگ رخم را بهار شد پیدا
بچشم[۲] نقش قدم از غبار سرمه نبود — که نقش پا بدلم زان نگار شد پیدا
هنوز شعلهٔ آهم ز دل بلند نشد — بجای اشک ز چشمم شرار شد پیدا
مباد حلقهٔ زنجیر گرد باد شود — که بوی زلف ز باد بهار شد پیدا
چرا چو غنچه نخندد دگر لب زخمم — که نو بهار خط مشکبار شد پیدا
نگاه تیز ندانم که بر سرینش کرد — که لاله بر کمر کوهسار[۳] شد پیدا
نگاه گرم[۴] ببرگ گلش مکن ویری — بچشم از مژهٔ خویش خار شد پیدا

ایضاً غزل

زند چو موج نزاکت رخ فرنگ ترا — خیال[۵] آینه آبست شمع رنگ ترا
نزاکت است برنگی رخ فرنگ ترا — که یک نظاره کند گل چراغ رنگ ترا
بآب گوهر غلطان چو غنچه لب شستم — مگر بخواب ببوسم دهان تنگ ترا
پریری است ببالین عبث که چشمم نیست — نظر بخواب رسد چشم شوخ و شنگ ترا

---

۱ دلمن از خلقِ دنیا بیزار شد همین غبارِ ملال آئینه دل صفا گردید بقولِ اهلِ تصوف تا که انسان از دنیا ملول و نفور نه شود صفای حاصل نخواهد کرد ؛ ۲ معنی دقیق است که دنیا نبود من بودم معشوق در دلم سیر میکرد نقشِ پائش بر دلم پیدا بود ؛ ۳ کوهسار بقولِ شعرا با سرین مناسبت دارد مضمون بیت این است بنگاهِ تیزِ کدام کس لاله یعنی خون بر سرین یار پیدا شد . ۴ معنی این شعر پیچیده است یعنی نگاهِ گرم به برگِ گل (کنایه از لبِ معشوق) مکن مین نگاهِ گرم کرده بودم در چشم من از مژگانِ خود خار پیدا شد ۵ خیالِ آئینه دیدن هرگاه آن معشوق خواهد کرد ازان خیال بمنزله آب شمع برنگ آن معشوق گل خواهد شد آنقدر حد نزاکت دارد ؛

بسینهٔ طفلِ دلم ذوق نے سواری داشت — بهانه ایست که قربان شدم خدنگ ترا
دلم بفکرِ دهانت چو غنچه صد لخت است — خبر ز حالِ دلم کو دلِ چو سنگ ترا
به نیم نازِ ز دلها غمِ عتاب ببر[1] — که رنگِ صلح ازل ریخته ست جنگ ترا
بده پیاله پیاپے بدورِ گُل ساقی — که جاں نثار کنم لُطفِ بیدرنگ ترا
نگار بست بپائے خیالِ دیرِ دوش
بدورِ نغمه بصد رنگِ بیدِ چنگ ترا

ز رسمِ زسیلِ گریه بے اختیارِ ما — از خانه بے نقاب برآید نگارِ ما
از پنبه زارِ ماه و کواکب خبر گرفت — دُود بے بلند شد ز دلِ داغدارِ ما
خاطر شگفته نیست ز رنگِ گل و بهار — روئے نگار باغِ من است و بهارِ ما
شبنم صفت سحر گلِ خورشید آب شُد — از شرم نو گلِ رخِ رنگینِ یارِ ما
مانندِ شبنمے که درین باغ بر گل است — در خونِ طپاں ز هجرِ دلِ بیقرارِ ما
بر آتشم[2] که جامِ گل و لاله خالی است — مخمور رفت طرفِ چمن گلعذارِ ما
تا کے کنارِ آب نشینم درین چمن — آتش[3] کشید دُودِ دلِ از انتظارِ ما

---

[1] معنی شعر این است که در دلهای عاشقان غمِ عتابِ شماست نیم نازی کن که رنگِ صلح در جنگ ظاهر خواهد شد، فکرِ عتاب خواهد رفت که این رنگ از ازل در جنگ شما ریخته اند ؛

[2] مخمور رفتن یعنی بطلبِ شراب و خواهشِ شراب در چمن رفتن است چوں که در چمن یار برائے شراب کشی آمد من بر سرِ آتش دارم که در چمن شراب موجود نه بُود ؛

[3] این آتش همان آتش است که بعد انتقالِ جسم بیجانِ اهالی هنود را در آں مے سوزند ؛

دیری جواب گفت باآں کو گفته است

آمد بهار خرّم و نآمد نگارِ ما

بیک نگاه ربودی خزانهٔ دلِ ما — بسنگِ سرمه زدی شیشه خانهٔ دلِ ما
چرا بگوشِ تو آوازِ چنگ می سازد — مگر تو گوش بکردی ترانهٔ دلِ ما
حکایتِ غمِ فرهاد و قصهٔ شیرین — کنایتیست ز شیرین فسانهٔ دلِ ما
چو عندلیب کجا خار و خس پسند کند — که هست در خمِ زلف آشیانهٔ دلِ ما
[1] هزار دلِ بخمِ زلفِ یار آب شدند — بصد تلاش که یابد نشانهٔ دلِ ما
مباد حسنِ جهان سوز بی نقاب شود — که یک شرر زند آتش بخانهٔ دلِ ما

مپرس قصهٔ جان سوزِ عشق ای دیری
که سوخت است زبان از زبانهٔ دلِ ما

ای خوشا دم که رسد یارِ ستم پیشهٔ ما — بر کفش خنجر و در دل بود اندیشهٔ ما
گفت فرهاد اثر نیست دلِ شیرین را — کوه را گرچه خبر کرد دمِ تیشهٔ ما
نی همین ریگِ بیابان چو شررها دارد — شعله خیز است ز داغِ دلِ ما بیشهٔ ما
آتشِ عشق نه تنها جگرم سوخته است — شعله اش شمع صفت سوخت رگ و ریشهٔ ما

دیری از فکرِ بد اندیش چه اندیشه کنم
دشمنیِ فکرِ کسان دوستیِ اندیشهٔ ما

---

[1] هزار دل در خمِ زلفِ یار آب شده مخلوط شدند دلِ من در آں دلهاست بتلاشِ چگونه نشانه آں یافته شود که مخلوط شده است

شہیدِ خنجرِ نازِ گل اند بلبل ہا | تظلم است برائم تبسم گل ہا
زبوی زلف کہ آورد بادِ نوروزی | بہ پیچ و تاب دریں گلشن اند سنبل ہا
کدام زلفِ مسلسل چو دام گستر زند | کہ عالمے است گرفتار در تسلسل ہا
عجب مدار گر از التفات زندہ شوم | کہ کشتہ است مرا خنجرِ تغافل ہا
پیالہ بر کف دمے در پیالہ میر قصد | دمے کہ شیشۂ مے میکند تقلقل ہا
دریں خیال پریشانم و پشیمانم | کہ زلفِ یار ز کف دادم از تساہل ہا
ز زورِ فوجِ مضامین کہ در دلِ دُرّی است
بشاعرانِ سلف میکند تقابل ہا

برائے عیش و طرب نیست مے پرستیٔ ما | ز دورِ بادۂ خون دلست مستیٔ ما
خوشا دمے کہ بکف تیغ میرسد یارم | ببادِ تیغ کند گل چراغِ ہستیٔ ما
چو یار تیغ علم کرد پیش کردم سر | مبارکست کہ خوش کرد پیش دستیٔ ما
خیالِ سروِ بلند کہ پائمالم کرد | کہ بر سرِ فلک افگند سایہ پستیٔ ما
سرم بخوابِ طرب رفت یکسحر دُرّی (۵)
مگر خیالِ غمش کرد سر پرستیٔ ما

دیدم بخواب دوش بتِ ماہ جبیں را | در زر کشیدہ بود گریبان و جیب را
برداشت پردہ از رخ و بندِ قبا کشاد | صد پارہ کرد جامۂ صبر و شکیب را
گفتم نگاہِ لطف ز حالم منہ دریغ | گفتا بصدق کوش نفورم فریب را
گفتم کہ عیب دار سر تا قدم منم | گفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

---

(۵) سرم مستِ شراب شد یار فراموش شدہ بود خیالِ عشق سرپرستی کرد کہ یار بیاد آمد ؎

منت پذیرِ خوابِ خود و دیدهٔ خودم | دیدم رخِ نگار و ندیدم رقیب را
زنّارِ من بچشمِ کم اے بیخرد مبین | شیرازه بست دفترِ اسرارِ غیب را
زنّار زیبِ گردنِ جانست عاقبت | گردن کشی چه سود بلال[1] و صهیب را

دیبری هنوز جامهٔ عمرم قبا نشد
جانم نثار باد بتِ جامه زیب را

هزار شکر که عمر دوباره داد خدا | هزار حیف که یکدم نرود زِ یاد خدا
گذشت حادثهٔ جانگداز در کشمیر | بجان سلامتم از فضلِ خود نهاد خدا
بر آن سرم که کمر بسته بندگی سازم | که بندهای[2] غم از خاطرم کشاد خدا
تمام روز اگر بندگیٔ شاه کنم | همیشه یاد کنم شام بامداد خدا

اگر بقائی ابد آرزو کنی دیبری
بشعر کوش که عمرت کند زیاد خدا

مکن تیز بر غیبتِ کس زبان را | مرنجان حضورِ دلِ عارفان را
مباش ایمن از صولتِ جذبهٔ دل | که ریز آورد بر زمین آسمان را
مکن گفتگو بے ادب با بزرگان | مجنبان ملرزان زمین و زمان را
ندیدیم آزاد مرغے بعالم | ززه رشته برپاست زاغِ کمان را

---

[1] بلال و صهیب نام همان کسان است که دشمن زنار بوده اند :

[2] بندها مطابق شاستر که علم غیب دزبانِ غیب است بدین تشریح اند شهوت و غضب و طمع و غفلت و پندار بقول اهل هنود که عقیدت شاستر دارند تا که انسان ازین بندها رها نشود قابل عبادت و ریاضت نیست درین شعر هم همان معنی درج است یعنی بندها از خاطرم کشاده شد حالا ریاضت و عبادت خواهم کرد :

عجب نیست از نوگلِ شعله خویم — که آتش زند نوبهار و خزان را

شدم داغ چوں لاله با جام خالی — بده ساقیا بادهٔ ارغوان را

بقای ابد آرزو داشت دیبری

که حکم غزل داد طبعِ جوان را

زخم شمشیر است گل یارب بهارِ عشق را — لاله هم از خونِ بسمل لاله زارِ عشق را

آب خوردن نیست آساں دازجاں شستن است — آبِ شمشیر است جاری جویبارِ عشق را

خار نهار از گلشن و گل در دلِ عشاق نیست — در بغل گلزار بے خار است خارِ عشق را

طالع[1] آئینه از بختِ سکندر برد گوی — شاهِ چیں فرماں بر است آئینه دارِ عشق را

داغم از شبنم که چوں معشوق بر گل تکیه زد — مسندِ گل نیست در خور بیقرارِ عشق را

عاقبت بر سر بجائے لاله آں معشوق زد — ایں دلِ داغم بیه آمد لاله زارِ عشق را

میطپد در خوں چو گل دل میدمد از دیده گل — ایں چنیں رنگست دیبری نوبهارِ عشق را

ایں چه باغ است که گل در تب و تاب است ایں جا — لاله از داغ جگر سوز کباب است ایں جا

کس دریں باغ کسے را چکند همراهی — سرو پا در گلِ و گل پا بر کاب است ایں جا

باخیالِ لبِ میگونِ پری رخسارے — چوں پری رقص کناں جام شراب است ایں جا

ایں چه صحر است که صد تشنه بلب جاں داد — دُر بها لعل بها قطرهٔ آب است ایں جا

---

[1] معنی ایں شعر بسیار دقیق و مسلسل است که آئینه دار عشق یعنی چاکر الله بر دا عشق اشارهٔ عاشق پاک است مراد ایں است که عاشق موجب آئینه داری معشوق حصهٔ آنقدر منزلت پیدا کرده است که شاهِ چین بمعنی پادشاه چین و کنایتاً آفتاب است فرماں پذیر او شده است بهمیں تسلسل آئینه بر دارے آئینه هم منزلت دارد که طالع آئینه از طالع سکندر سبقت برد

واعظِ شهر غلط گفت که فرداست حساب / بیوقوف است که امروز حساب است این جا
دی بجلوه‌گه آن شوخ رسیدم ناگاه / بانگ زد سخت برو جائی عتاب است این جا

دیری این باغ کجا منزلِ عیش و طرب است
شیشهٔ سر تهی بی میِ ناب است این جا

بس که خوش کردم خیالِ نرگسِ مدهوش را / نا خوشم جوشِ بهار و بادهٔ سرجوش را
تشنهٔ خونِ کبوتر نیستم طرفِ چمن / از کبوتر دم کنم تر غنچهٔ خاموش را
بر سرِ آتش میِ گلنار می جوشید و گفت / نیست آسان بوسهٔ دل آن لبِ مینوش را
گوهرِ یکتا بدرجِ خویش آخر یافتم / بی سبب از سینه طبق بر داشتم سرپوش را
از برای تلخیِ مرگت چه لازم انتظار / جانِ شیرین کن تصدق آن دهانِ نوش را
از اجل غافل ز روبه بازیِ دنیا مشو / شیر گیری نیست چشمِ خفتهٔ خرگوش را
از بطِ میِ ساقیِ بزمِ خیالش عاری است / عالم آب است دنیا رندِ دریانوش را
با دلِ آتش پرستم[1] شعلهٔ جواله گفت / آتش از شوقِ تو خالی کرده است آغوش را

دیری از ترکِ ادب دستم بزلفش شد دراز
ترکِ چشمش بسکه غارت کرد عقل و هوش را

گر ز جامِ خون می ریزی ایاغِ لاله زار / داغ سازی دود انگیزی دماغِ لاله زار
خندهٔ کبکی که از شورش بکمر اوست کوه / عاقبت ناسور خواهد کرد داغِ لاله زار

---

[1] معنیِ این شعر دقیق است که با دلِ آتش پرستِ من شعلهٔ جواله ظاهر کرد که برائی تو آتش آغوشِ خود خالی کرده است
ترا در آغوشِ خود جای خواهد داد شعلهٔ جواله را آغوش خالی میباشد بدین اشاره ظاهر کرده است ٭

[2] شراب ٭ بوسه ٭ دهانِ یار ٭

در سوادِ سایهٔ سنبل شبی ساقی نشست — روغنِ گل ریخت از مینا چراغِ لاله را

در رکابِ طفلِ اشکِ چشمِ مجنون رفته است — دامنِ صحرا کجا یابی سراغِ لاله را

گردبادانه آتشِ داغم بکم دودی که برد — دامنِ دریوزه پر کرد است داغِ لاله را

گلزمین اینغزل دیری بچشمِ کم مبین

آب کردم جهان و کردم سبز باغِ لاله را

خیالم چنگ زد بیهوده زلفِ تابدارش را

که مضرابِ نگه در خواب فرسوده است تارش را

رگِ جانم نشد زنجیرِ موجِ جامِ سرشارش

چسان بسد دلِ دیوانه لعلِ میگسارش را

بیادِ گرمیِ رفتارش امشب شعلهٔ آهم

چراغِ گردباد افروخت راهِ انتظارش را

مبادا گرمیِ رفتارِ شبنم برگِ گل سوزد

شنیدم شعلهٔ آوازِ بلبل سوخت خارش را

بطرفِ بوستان شمشاد مے نازد ازین غافل [۱]

---

[۱] معنی این است که شانه از چوبِ شمشاد میسازند و شمشاد را نازش است که شانهٔ زلفِ معشوق از چوبِ من ساخته مے شود — من دلِ صدچاکِ خود را شانهٔ زلفِ معشوق کردم شمشاد غافل است که هنوز نازان است

دلِ صد چاک کردم شانۂ زلفِ مشکبارش را
کسے از آشنایان در جہاں طرفے نمے بندد
کہ آبِ آسیا ہرگز نمے شوید غبارش را
دلِ دیوانہ ام گل چید یارب از گلستانے
کہ شوخیہائے مژگانِ پری زاد است خارش را
خزاں روزیکہ تاراجِ گلِ خورشید میسازد[1]
کشد دیری پیاپے جامِ مے جوشِ بہارش را
در فراقِ دوست چشم آبدار آئینہ را
دست در زیرِ ذقن بر دل غبار آئینہ را
ماہِ من زین بیش رخسارِ عرق افشاں مپوش
آب میگردد بچشم انتظار آئینہ را
گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آئینہ را

---

[1] معنی ایں بیت ایں است روزیکہ آفتاب معدوم خواہد شد آں روز من رنگِ بہارِ گل آفتاب را پیمانہ زن خواہم بود یعنی از نظرم معدوم خواہد شد کہ من موجود خواہم بود آفتاب ہم در نظرم موجود خواہد بود۔

طالعش را همسری با طالعِ اسکندر نیست
با گلِ رویش سر آمد روزگار آئینه را

صاف دل را احتیاجِ زینتِ دنیا کجا است
از نمد پوشی نشد کم اعتبار آئینه را

هر چه بیند در بغل گیرد چه زیبا و چه زشت[1]
زین سبب گویند مُردم خانه دار آئینه را

سینهٔ دیری بود تا گشتہ پُر از خارِ الم
اے بدورِ عارضت گل در کنار آئینه را

اینچه بزم است که خوں بادهٔ نابست اینجا
کاش دل نُقل و جگر لختِ کباب است اینجا

حاجتِ ساغرِ مے نیست دریں گلزارم
که گل و لاله بکف جامِ شراب است اینجا

آتشِ رشک[2] دریں باغ دلِ بُلبُل سوخت

---

[1] معنی ایں شعر ایں که آئینه تمام زشت و زیبا را جذبِ عکس میکند بدیں وجه که خانه دار است خانه دار موجب احتیاجات خانه همه چیز را بسوئے خود جذب میکند ؛ [2] از شرمِ روی یار گل آب گردید بلبل که عاشقِ گل است ایں حالت دیده بر روی یار رشک برد از آتشِ رشکِ دلِ او سوخته شد ؛

زانکه از شرمِ رخِ یار گل آب است اینجا

هوسِ خوابِ فراغت بگلستانم برد

خنده زد گل که کجا فرصتِ خواب است اینجا

هوسِ سیرِ گلستان مکن از مکتبِ عشق

که چمن رنگِ معانی کتاب است اینجا

بخراباتِ نشینی[1] مشکن طرفِ کلاه

خانه پرداز بسے خانه خراب است اینجا

غزلِ دیدهٔ کشمیر بایران ببرید

که زبان بستهٔ سخنور ز جواب است اینجا

دورِ دورِ بادهٔ ناب است و دورانِ شباب

بے رخِ یارم کجا باشد بخاطر صبر و تاب

دمبدم چشمِ هوس از اشتیاقش مے پرد

اے خوشا ساعت که بینم روے خوبش بے نقاب

---

[1] این شعر مخاطب بخرابات نشین است که اے خراباتِ نشین مغرور نه شو خالی کن این جا بسیار اہل خانه خراب اند۔

دُور نبود گر بفرقِ فرقداں پایم رسد
دیدم از بیدار بختی نقشِ پایش را بخواب

با خیالِ نرگسِ مستش شدم مستِ طرب
نیستم از بادۂ گلرنگ اے مستاں خراب

رُخِ نگارستانِ چیں مشکیں خطش زیرِ نقاب است
بے خطا مستم چہ شد شاہد پرستم شد خطاب

در رکابِ یار یا رب پادشاہاں میدوند
گاہ میبوسند پا گہ گاہ پا گاہے رکاب

عندلیبانِ چمن را بوستاں[1] یاد است و بس
بُلبلِ گلزارِ عشقم دارم از بر صد کتاب

ایں غزل دیری جوابِ آں غزل گفتم کہ گفت
صبحِ دولت میدمد کو جامِ ہمچوں آفتاب

شبہا کبابم از تفِ ہجرانِ آفتاب
یا رب کہ زد پیالۂ رخشانِ آفتاب

---

[1] بوستاں دو معنی دارد یکے گلزار دوم کتابِ بوستاں ؛

از پنبه زار ماه و کواکب خبر گرفت
داغم بسے ز گرمیٔ جولان آفتاب

حیران جرائتم که درین باغ شبنمے
ترکانه دست زد بگریبان آفتاب

چون ذره پاره پاره دلم را نشد هنوز
دستم رسد چگونه بدامان آفتاب

دُودِ دلم چو زلف خورد پیچ و تاب ها
شبها بیاد شانهٔ مژگان آفتاب

سر شمع[1] قد بباد رود عاقبت چو دُود
از ترکتازِ آتشِ سوزان آفتاب

خارے بدامنت زِ تعلق چه لازم است
دیہری مزن بسر گل نعمان آفتاب

---

[1] این شعر دو معنی دارد یکے معنی نزدیک فہم که شمع قدان یعنی محبوبان بمقابل آفتاب برباد یعنی بے رونق میشوند معنی دوم دور فہم این است که بقول اختر شناسان که دقایق حساب میدانند آفتاب معدن حیات است. از گردش آفتاب روزها مقرر میشوند و از روزها ماه از ماه ها سالها قرار مے یابند بمعه عمر حیات بحساب برابر میشود عمر منقطع میشود بدین وجه حیات آفتاب قاطع عمر هاست :

رندیکہ دائم است پرستار آفتاب
آخر کشد پیالۂ سرشارِ آفتاب

سوز و گداز شمعِ دلم را گرفتہ بود
جانم نثار گرمیٔ رفتارِ آفتاب

کارم نشد تمام شب از تیغ ماہِ نو
مردم سحر بزخم جگر دارِ آفتاب

اشکم برنگِ لالہ و آہم چو سنبل است
شب ہا کہ دورم از گل بیخار آفتاب

گر نقدِ جاں بدست بود ذرّہ دہند
اے بیخبر ز گرمیٔ بازارِ آفتاب

جوہر شناسِ گوہرِ گنجینۂ دل است
چشمے کہ شد سفید بدیدارِ آفتاب

با چشمِ تر بسایۂ ابرِ بہار بود
دیری کہ مے کش است برخسارِ آفتاب

جہاں شگفتہ ز رنگِ بہارِ کشمیر است
نگار خانۂ چین لالہ زارِ کشمیر است

سحر بباغِ نشاطم نسیم صبح آورد
کہ آب روی جہاں شالمار کشمیر است

شنیدم از لبِ فوّارہ بارہا یارب
کہ آب ریز بہشت آبشارِ کشمیر است

معنی ایں ست اسغنا کہ چشم اگرچہ نقص بصارت ست اما چشمیکہ بدیدار آفتاب سفید شود جوہر شناسی از بسیاری بصارت میکند؛

حکایتے کہ زبادِ مسیح میگویند

کنایتے زہوائے چنارِ کشمیر است

برائے خاطرِ عشّاق عشرت انگیزی
زگل مجوئے کہ تعریفِ خارِ کشمیر است

خوشا دلے کہ تمنائے سلسبیلِ بہشت
زِ سلسبیلِ صفا جوئبارِ کشمیر است

چو عندلیب غزل گفتنم روا باشد
کہ گل زمین وطنم در دیارِ کشمیر است

زفیضِ خاکِ درِ شاہ بخت فیروزم
بلند و سبز تر از کوہسارِ کشمیر است

چرا بدرگہِ کس سر فرو کند دیری
غلام بارگہِ شہریارِ کشمیر است

رُخِ نگارِ و گلِ روئے آفتاب یکیست
اگر گل است برنگِ دگر گلاب یکیست

چرا ز دوریٔ ساقی دریں چمن رنجم

نے وشیند و گل و لاله در حسابِ یکیست

بهشت و کوئے خرابات را تفاوت نیست

زلالِ کوثر و موجِ شرابِ ناب یکیست

بساغرِ گلِ خنداں وجامِ لاله داغ[۱]

بچشمِ اهلِ نظر موجهٔ شراب یکیست

مباش مستِ شکرِ خوابِ صبح طرفِ چمن

شنو که مرغِ سحر گفت مرگ و خواب یکیست

چو گل شگفته دا من زرنگِ معنی ها است

برائے من چمن و صفحهٔ کتاب یکیست

چگونه گردن دیرمی شود بهر در غم

که پادشاهِ جهاں مالک الرقاب یکیست

شکارِ زلف چشمِ مستِ یار است
اسیرِ دامِ آهوئے تتار است ۔

شکارِ شیرِ گردِ دل گرچه دنیا ست
رسن در گردنش از زلفِ یار است

۱۔ ساغرِ گلِ خنداں اشارت از غنچهٔ پر خنده است جامِ لاله داغدار کنایت از چشمِ ما پسند است در خیال و منظرِ اهلِ نظر یعنی صاحبِ دل یک رنگ تماشا دارد۔ به پیشِ صاحبدل زشت و زیبا یکساں است۔ که بهر شے جلوهٔ ذات تصور میکند؛

بگوش از شش جہت آمد مبارک مگر امروز با یارم دو چار است

زمے پرداختم مینائے گردوں ہنوزم دردِ سر از بس خمار است

دلم مستِ خیالِ چشم ساقیست مرا با جام و با صہبا چہ کار است

چرا با من صفا گردوں نباشد دلم آئینہ دارِ شہر یار است

چو رویم دید شہ از لطف فرمود

کہ ایں دیرینہ ہی غلام داغدار است

زِ عشقم سرِ پنہاں آشکار است

نشانِ بے نشانم روئے یار است

برائے عاشقاں دنیاست قائم

بجز عشقم دریں دنیا چہ کار است

زعشقم بسکہ باطن صاف گردید

دلم را مہر و مہ آئینہ دار است

بفتر اکش نہ بست است آشکارے

مگر شیرِ فلک لاغر شکار است

ز چشمِ یار مے ترسند شاہاں

کہ مژگاں لشکرِ خنجر گذار است

شکار افگن بمیداں آمد آں یار
شکارش پیش و پس حاضر ہزار است

بنا مینزد برائے آں شکاری
دلِ دیرہی شکارِ نامدار است

نو گلِ تازہ و تر معنیٔ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

باگل و سرو چہ کار است بطرفِ چمنم
لالۂ دشتِ جنوں مونسِ دیرینِ من است

مقدمِ پیرِ مغاں دولتِ جم داد نشاں
کہ نشانِ قدمش جامِ جہاں بینِ من است

شاہدے دوش ز مینائے دلم عقدہ کشود
زاہد امروز قدح نوش ز تلقینِ من است

گرچہ[1] مینائے فلک از مے عشرت خالیست

---

[1] ہر چند شیشۂ آسماں از شراب عشرت ندارد یعنی گردش فلک کسے را خوش نمیگذارد، بلکہ ساقیٔ ازل از روئے مہربانی در فکر من است کہ مرا عیش و سرور خواہد بخشید ؛

ساقی از لطف بفکرِ دلِ غمگینِ من است
لذتِ تلخیٔ دشنام کم از شکّر نیست
کہ شکّر خیز لبِ خسروِ شیرینِ من است
امشب از چشمِ ترم بسکہ گل و لالہ شگفت
چمن لالہ و گل بستر و بالینِ من است
دیر ہی از لطف رہِ وادیٔ عشقم بنمائے
عاشقم خارِ مغیلاں[1] گل و نسرینِ من است
دلبرم گفت خطِ نوخطِ مشکینِ من است
زلف آشفتہ شد و گفت ختن چینِ من است
زخمِ کلکِ ہی بدلم خسرِ و خوباں زد و گفت
نوش دار وئے تو نوشِ لبِ شیرینِ من است
گفتم عاشق کُشی امروز کہ آموخت ترا
گفت از روزِ ازل شیوہ و آئینِ من است
سرخوشم از مے نابی کہ حبابش یارب

[1] خارِ مغیلان دریں جا خارِ مغیلانِ صحرای عشق است کہ در مصرعِ اولِ ایں شعر ایمائے آں درج است۔

چشم جان بین من و جام جہاں بین منست

بے نیاز از زر و سیم ز خدا میطلبم

دولتِ عشق که توقیرم و تمکینِ منست

در خزاں جوشِ بہار است ز رنگِ سخنم

بسته چوں دسته گل معنیٔ رنگینِ منست

دیری از منزلِ یارم چه خبر میپرسی

شه نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ منست

بجامِ عشرتِ من شعله موج انگیز است

بجائے باده دریں جام آتشِ تیز است

شناورم چو سمندر به بحرِ آتشِ عشق

ز موجِ شعلهٔ آتش مرا چه پرهیز است

چه خوش بود که دهم جاں بخنجرِ نازش

که دشنهٔ ستمِ روزگار خوں ریز است

فسانه ایست که شیرو به خنجرش زد و مرد

فدائے تیشهٔ فرهاد جانِ پرویز است

بخوش خرامیٔ گلگونِ اشکِ من یارب
زشرم غرقِ عرق بلکہ آبِ شبدیز است

شرابِ کہنہ چرا نو بنو نمے نوشم
کہ جوش تازہ بہار است و سبزہ نوخیز است

شگفتہ نیست دلِ دیریؔ از نشاط ہنوز
اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلریز است

چہ غم زدورِ سپہرم کہ فتنہ انگیز است
بیادِ گردشِ چشمش پیالہ لبریز است

نصافِ شیشۂ دل جرعۂ ہوس دارم
زجامِ جم چہ خورم مے کہ دُرد آمیز است

زبیوفائیٔ رنگِ گُل و تبسّمِ گل
زبانِ شکوہ چو خارم درین چمن تیز است

بصدرِ مصطبۂ عشق جائے من دارد
بجاست بادہ کشی ہا نہ جائے پرہیز است

چساں درین چمنم خوابِ خوش بَرَد یک شب

که مرغِ دل بخمِ طرّهٔ شب آویز[1] است

چگونه بادهٔ گل گوں بجام میریزم
که دیده ام زِ غمِ روزگار گلریز[2] است

کلامِ دیرہئی کشمیر و لذّتِ شعرش
شکّر فروشِ باہلِ الکلامِ تبریز است

گلشنِ جانم بیادِ تیغِ ابروئے شگفت
غنچۂ دل ہم بشاخِ سنبلِ موئے شگفت

اینچه نیرنگ است یارب نو بہارِ حسن را
سنبلِ عنبر فشاں از سروِ دلجوئے شگفت

از بہارِ حسن تشریفے دریں گلزار نیست
ارغوانِ مے چه خواہد بر لبِ جوئے شگفت

قاصد آمد گفتمش از رائے خطا خوش آمدی
گفت ریحانِ خطش بر شاخِ آہوئے[3] شگفت

---

[1] شب آویز نام مرغیست که در باغ خود را شبانه آویزاں بشاخ درختی میکند ؛ [2] گلریز یعنی خونریز ؛
[3] شاخِ آہو ممکن الوجود است یعنی قاصد خط نیافتم از راهِ خطا خوشش آمدی گفتم ؛

از تلاشِ بادِ دامانِ نگاہے ہم عاقبت
غنچۂ بندِ نقابِ روئے نیکوئے شگفت

یکسے گلے بیخار در باغے ندیدم عاقبت
خاطرِ پژمردہ ام درگلشنِ کوئے شگفت

نے ہمیں بلبل بطرفِ باغ میخواند غزل
ویری از طبعِ روانت ہر سخنگوئے شگفت

نازم شوخِ مژگانِ کہ بر مے سایہ انداز ست
بطِ مے را ببالِ موجِ مے اندازِ پرواز است

چہ انداز است یارب پنجۂ مژگانِ ظالم را
کہ بر اندازۂ پروازِ رنگ از سینہ باز است

تبرک آب خو کردہ است و نخوش کردہ است آتش را
بطِ مے را ز الطافِ تو ساقی اینچہ اعجاز است

مخالف ای مزن بر در مگر ع آہنگ کج امشب
کہ طبعِ مطرب این بزم بیرِ دے تو ناساز است

مبادا دودِ چشم[1] حلقہ بیرون در رنجد
کہ در کویش بسے دلسوز را شب تنگ و تار است

مرا پیرِ مغان نجشید ملکِ جسم بیک جامے
بہشتم آبِ کوثر را و جنت عبث بار است

صفائے طبع خود امروز عریان ساختی دیری
دلم حیران تر از آئینہ کردی اینچہ پرواز است

زلف و کاکل[2] ہر دو در دل بردن عاشق یکیست
فرق گفتن درمیاں بیجا بقولِ زیرکیست

ہیچ معلومم نگردید از دہانِ تنگِ یار
ہیچ در ہیچ است امادر دلِ تنگم شکیست

بوسہ از لعلِ نوشینش گرفتم عاقبت

---

[1] خلاصۂ معنی شعر این است کہ در کوی یار بسیار دل سوزاں را تنگ و تار یافتہ شدہ از سوزِ دلِ آنہا دودے پیدا خواہد شد مبادا آن دودِ حلقہ در یار را کہ بمنزلہ چشم است رنجاند ؛

[2] معنی این بیت این است کہ درمیان زلف و کاکل فرق یعنی فرقِ سر میباشد ۔ عاشق را فرق درمیان نہ باید دانست کہ زلف و کاکل در دلبری عاشق یک ساں اند ؛

نقدِ جاں دادم بدل باقی ہنوزم اندکیست

بے ادب اشکم[۱] سحر گہ کرد تر دامانِ یار

یار از انصاف ہا فرمود ناداں کودکیست

از خط و خالِ رخش تشریح و تفصیلم مپرس

ہر دو در دل بردن و دلبری ہمسر ہمی یکیست

سرمہ در[۲] چشمِ سیاہِ یار گیرم ہست نیست

عکسِ لعلش در مئے گلنار گیرم ہست نیست

باخیالِ بیوفائی ہائے ایّامِ بہار

نو گلِ خنداں درین گلزار گیرم ہست نیست

باکہ گویم رازِ دل یارب کہ باد میکند

۱؎ خلاصہ ایں است کہ اشکِ من از بے ادبی دامانِ یار را تر کرد۔ یار عفو کرد و فرمود کہ طفلِ ناداں است بقولِ شعرا طفل با اشک مناسبت دارد۔ چونکہ بجائے ایں مصرع دیگر طبع شدہ بود۔ مصرع: بے ادب طفلِ سرشکم کرد تر دامانِ یار۔ وقتِ تحریرِ کتاب عوضِ آں ایں مصرع سہواً بقلم آمد بہر حال معنی ایں مصرع ہم مطابق و بجا است ۲؎ فرض کردم کہ سرمہ در چشمِ سیاہِ یار کشیدہ اند اما بنظر چیزے نمی آید کہ چشمِ یار سیاہ تر است سرمہ گویا کہ نیست

چوں پری در شیشہ ام دلدار گیرم ہست نیست [1]
تا نگردد معنئ پیچیدۂ زنار حل [2]
اے صنم بر گردنت زنار گیرم ہست نیست
عندلیبانِ جہاں را در نظر ظاہر نشد [3]
در چمن دیدی گلِ بیخار گیرم ہست نیست

بیاضِ گردنِ معشوق را شیرازہ زنار است
خوشا عاشق کہ پیوند رگِ جانش بایں تار است
بدام طرۂ آں بت دلِ من بستہ تنہا نیست
تسلسل رشتۂ جانِ مرادا ایم بزنار است

---

[1] یعنی کہ پری در شیشہ معلوم شد کسے او را نمے بیند بداں نوع در شیشۂ دلِ من دلدار است اما منظر نمے آید گویا کہ نیست ؛؛

[2] تا وقتیکہ معنئ پیچیدۂ زنار کہ رمزِ دقیق است یافتہ نخواہد شد اے صنم بر گردنِ تو فرض کردم کہ زنار است اما چیزی نیست معنی باریکِ زنار حل باید کرد ؛؛

[3] عندلیبانِ جہاں کنایہ از اہلِ دنیا چمن یعنی دنیا ؛ گلِ بیخار مراد از ذات واجب الوجود معنی ایں شعر ایں است فرض میکنم ذات واجب الوجود در ہر جا محیط است اما از دیدہ ہائی ظاہر بیں پوشیدہ است و ظاہر بیں میداند کہ نیست ؛؛

بهائے[۱] رشتۂ زنّار نقدِ جاں مسلّم شد
گریزاں شیخِ شهر از بس پشیمانی زبازار است

دلِ آتش پرستم عندلیبِ شعلہ خوئے ہست
کہ دودش سنبل و گل شعلہ آتش ارغوان زار است

من از آتش پرستی ہا بحسنِ یار بُردم پے
فروغ روئے یار از آتشِ تیزم پدیدار است

برایم شعلہ جوالہ یارب حلقۂ دام است
کہ مُرغِ دل بدامِ اُلفتِ آتش گرفتار است

دلِ آتش پرستم از خیالِ کعبہ مُستغنی است
تجلّے جوئے را یارب کجا در و سوئی دیوار است

دلِ دبری چرا پرہیز دار از آتش پرستی ہا
کہ آتش در حقیقت حُسنِ عالم سوزِ دلدار است

یکغمزۂ یار صد جہاں سوخت
یک نیم نگہ ہزار جاں سوخت

[۱] خلاصہ معنی اینکہ بہای زنّار نقدِ جاں بود شیخِ شہر از جان دادن گریزید پشیمان گشتہ از بازار گریخت ؛

آں رندِ کشیدہ خوں نگر ہم
مے سوخت و دماغِ میکشاں سوخت

از رشکِ قبائے لالہ رنگش
گل جامہ درید و گلستاں سوخت

ساقی بنگاہِ گرم امشب
در شیشہ شرابِ ارغواں سوخت

یارب چہ بلاست گرمیٔ شوق
جان و دل و مغزِ استخواں سوخت

از داغِ دلم صبا خبر برد
سرو و گل و باغ و باغباں سوخت

از سود زیاں[1] پدید آید
بازار چو گرم شد دکاں سوخت

دیری چہ کنم کہ آتشِ عشق

---

[1] مراد شعر ایں است کہ از نفع نقصان بدیں وجہ ظاہر است کہ انسان را در دنیا گرمی بازار یعنی رونقِ کارِ دنیا پیدا میشود و ازاں گرمی دوکان نقش کہ یعنی وجودش معدوم میگردد کہ دنیا دار الفنا است ؛

دل سوخت دماغ سوخت جاں سوخت

جوشِ بہارِ غم تماشائے آتش است
خرّم دلیکہ داغِ تمنائے آتش است

خورشید را بسایۂ مژگاں دہد پناہ
چشمیکہ تر ز شوقِ تجلائے آتش است

مے خوردہ ام ز ساغرِ سرشارِ آفتاب
مخمورِ دل ہنوز بصہبائے آتش است

چشمِ ترم بشعلہ گہر میکند نثار
سیم و زرم تصدقِ سیمائے آتش است

در چارِ موج شعلہ اگر غوطہ زد چہ غم
طفلِ دلم شناورِ دریائے آتش است

انگیخت شعلہ کہ ز گلشن کشید دُود
داغِ دلم کہ لالۂ صحرائے آتش است

دودِ مسلسلت بہ پئے خیالِ دامِ
خاطر شکار پنجۂ گیرائے آتش است

بارنگِ بے ثباتِ چمن گرم نالہ نیست
مرغِ دلم کہ بلبلِ شیدائے آتش است

دل در برم طپان و لبم خشک و دیدہ تر
با شوقِ جلوۂ رخِ زیبائے آتش است

پیمانہ کش بساغرِ چشمِ سمندرم
در گلشنے کہ گل گلِ رعنائے آتش است

دیریؔ چو شعلہ لرزہ ندارد ز فکرِ جاں
سرتا قدم فدا بسراپائے آتش است

بے وجہ در دلم نہ تمنائے آتش است
بازارِ عشق گرم ز سودائے آتش است

خاکسترم[۱] بسیرِ ولایت زباد رفت
در خاطرم ہنوز تولائے آتش است

---

۱ ؎ مضمون این کہ خاکسترِ وجودِ سوختۂ من باد بر داشتہ در اطراف رسانید ہنوز شوقِ محبت آتش بخاطرم موجود است ۔

خاکسترم[1] کدورتِ آئینہ صاف کرد
یارم بسے است سادہ کہ جویائے آتش است

با چشم زحیاتِ ابد آرزو مکن
آبِ حیات موجۂ دریائے آتش است

بے بادہ بزم گرم کند دودِ آہِ من
سرمستِ دل زجرعۂ صہبائے آتش است

بے روئے خوب سلسلہ جنبانِ عشق شد
دودیکہ زلفِ عارضِ زیبائے آتش است

آتش زشعلہ مرغِ دلم را شکار کرد
گویا کہ شعلہ پنجۂ گیرائے آتش است

دام بلاست دودِ مسلسل برائے دل
در دام دانہ ہا ز شرر ہائے آتش است

---

[1] بعد سوختن خاکستر شدم چنانکہ از خاکسترم کدورتِ آئینہ صاف شد یارِ من کہ بسیار سادہ لوح است ہنوز طلبگارِ آتش برائے سوختن وجودِ من ہاست یعنی این شعرِ دقیق است کہ از خاکستر آئینہ صفا شدن مقرر است باوجودیکہ عاشقِ سوختہ خاکستر شدہ خاکسترش بکارِ صفائی آئینہ آمدہ یارِ چرا سعی سوختن او میکند ؟

مخمورِ جامِ نرگس و مینائے سرو نیست
رندیکه مست باگلِ رعنائے آتش است

چشمِ ترم همین نه ز اشک است دُر فروش
جوهر شناسِ گوهرِ والائے آتش است

هر چند شعله خو صنمے دل بغمزه سوخت
جاں منتظر هنوز بایمائے آتش است

مینائے باده سوخت چو شمع از نگاهِ گرم
دیری که جام نوش ز صهبائے آتش است

عندلیبِ شعلهٔ خویم نو بهارم آتش است
بے نیازم از گل و گلشن بکارم آتش است

بالشم بالِ سمندر بسترم خاکستر است
بر تنم از شعله چادر در کنارم آتش است

در برم محبوبهٔ دلبر نباشد گو مباش
دلبرِ همخوابه در شب هائے تارم آتش است

تا بکے با سرد مهرانِ جهاں گیرم قرار

شعله ام دلسوز و یارِ غمگسارم آتش است

از نظر افگنده ام زلفِ کج و روئے نگار

دودِ آتش زلفِ کج روئے نگارم آتش است

گر سپهرِ بے مروّت آب میریزد مرا

یاوری از کس نمیجویم که یارم آتش است

دست از آبِ بقا شستن تمنّا میکنم

دل طپاں از شوقِ جانِ بیقرارم آتش است

گرم کردن جائے در گلشن چه باشد رائے من

نعل در[1] آتش براہِ انتظارم آتش است

دم بدم می از داغِ دلِ بلبل مگو جانم مسوز

با خیالِ شعلهٔ گل در کنارم آتش است

در دلم داغِ تو پرورده بخونِ جگر است

لاله بر بامِ تو از حالِ دلم نامه بر است

کس نزد بر درت اے شوخ که دیوانه نشد

---

[1] نعل در آتش کنایه از مضطرب اشد

مگر از چشمِ پری حلقۂ بیرونِ در است

جلوۂ نازِ پری مشقِ جنون میدانم
شوخئ طبعِ من از گردشِ چشمِ دگر است

گرمئ باده ندانم چه کند آخرِ کار
جام چون لاله لب یار چو گلبرگِ تر است

سببے ساز[1] خدایا که دبستان سوزد
دخترِ رز بچمن منتظرِ آن پسر است

خارِ خارے بدلِ لشکرِ گل پیدا کرد
گل زخمے که ز شمشیرِ نگارم بسر است

یارب اندر دلش انداز که آید بوداع
دیرمی از صبحِ وطن عازمِ شامِ سفر است

صبحِ ازل تبسمِ دندان نمائے کیست
شامِ ابد تسلسلِ زلفِ دوتائے کیست

---

[1] خدایا سببے کن که دبستان یعنی مکتب سوزد طفلان از قیدِ مکتب خلاص شده بسیرِ گلستان خواهند رفت

دخترِ رز یعنی شراب در چمن انتظار آن طفل یعنی معشوق میکشد که آن معشوق در چمن رسیده شراب خواهد کشید ؂

آئینہ دارِ روی کہ خورشیدِ عالم است
با این کمالِ ماہِ فلک نقشِ پائے کیست

دنیا ز دامنِ کہ غبارے است ریختہ
نہ اطلسِ سپہر سراپردہ ہائے کیست

مینائے سرو بہر کہ سرشار در چمن
برکف پیالہ لالہ بصحرا برائے کیست

دیرمی خزاں خزینِ زر از کہ وام کرد
باغ دہ بہار سبز زعینِ عطائے کیست

بجامِ یار زخونم شرابِ گلرنگ است
زبس نشاط چو گل جامہ در برم تنگ ست

باب آئینہ عکسِ رُخِ تو آتش زد
بحیرتم کہ نمیدانم اینچہ نیرنگ ست

چساں بگوشِ دلم پندِ پیر میسازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکشِ چنگ ست

فلک بترکِ ستم گفت مہ یار گر دید

هنوز ماهِ من آماده بر سرِ جنگست

رسال بخانهٔ من آفتابِ من یارب

که ماه و مشتری امشب به برجِ خرچنگست

پیٔ شکستِ دلِ من مکوش ظالم سخت

مرا ز بیجگری شیشه در نظر سنگست

غبار[1] گشتم و آئینه ها صفا کردم

هنوز بر دلم از کلفتِ جهان زنگست

چرا بطرفِ چمن مست خفته دلبری

پیاله نوش بیا پیٔ که دورِ گل تنگست

خیالِ عالیم از اوجِ اخترِ دگر است

بآبِ آئینه ام موجِ جوهرِ دگر است

بزخمِ تیغ چه لذت که ناگوار آبے است

---

[1] غبار یعنی خاکستر شدم آئینه ها را بکارِ صفائی آمدم مراد شعر این است که بدرجه اتم در هستی رسیدم اما هنوز در دل کدورتِ دنیا دارم که بقولِ اهلِ شاستر تا دل از خیالاتِ دنیا که گوناگون است صاف و پاک نه شود نجات از کدورت هائی دنیا صورت پذیر نیست ۞

دلِ دو نیم مرا ذوقِ خنجرِ دگر است

سحر ز حلقهٔ درہا صدا بگوش آمد

کہ فتحبابِ تو درمانده از درِ دگر است

بمجلسے[1] کہ مَی از جامِ آفتاب بوَد

نگاهِ من ہمہ بر دورِ ساغرِ دگر است

فلک بعینکِ خورشید و ماہ جُست نیافت

کہ نامِ بنده بسر فردِ دفترِ دگر است

ظهورِ باده دریں بزم آفتابی کرد

کلامِ دیریؔ سرمست مظہرِ دگر است

حیرتے در دلم از آئینہ سیمابے ہست

نہ ہوائے گل و نے ذوقِ تماشائے ہست

کیست تا جاں بردا اے شوخ ز نُرکِ چشمت

کہ ز مژگاں بکفش ناوکِ گیرائے ہست

---

[1] در چناں مجلسِ عالی کہ شراب آنجا از جامِ آفتاب خواہد بود۔ من شراب کشی نخواہم کرد کہ خیالِ من بہ ساغرِ دگر ہست چراکہ آں ساغر از گردهٔ جامِ آفتاب بہتر و ما فوق است۔

میشود از بطِ مَی[۱] خونِ کبوتر جاری
در خراباتِ مغاں طرفہ تماشائے ہست

نامہ بر برگِ گل از شوق رقم کردم من
ہر کجا طرف چمن بلبلِ شیدائے ہست

دوش این نکتہ بگوشم ز لبِ جام رسید
شیشہ امروز مپرداز کہ فردائے ہست

تاکے از گرمیِ بازارِ جنونم پرسی
چہ کنم در دلم از عشقِ تو سودائے ہست

سیرتِ نیک ہدایت ز خدا میطلبم
اے ترا نام خدا صورتِ زیبائے ہست

در چمن یار مگر جلوۂ مستانہ کند
کہ گل و لالہ بکف ساغرِ صہبائے ہست

---

[۱] بطِ مَی بمعنی صراحیٔ شراب یعنی از صراحیٔ شراب خونِ کبوتر کنایہ از شراب جاری مے شود

دیری این مصرعِ برجستہ ندانم از کیست

وصل ہر چند محال است تمنائے ہست

عشقش نہ ہمیں دل و جگر سوخت

سرتا پا پاے تا بسر سوخت

عشقش بہمہ جہاں خبر کرد

یعنی کہ تمام خشک و تر سوخت

در دائرۂ عشق شعلہ خیز است

ہر پا بے کہ رفت تا کمر سوخت

یارب چہ کنم کہ شعلہ خوئے

صد پارہ دلم بیک نظر سوخت

ہر چند غم جہاں ندارم

جاں در برم از غم دگر سوخت

پروازِ من از قفس محال است

کز آتشِ عشق بال و پر سوخت

از سوزِ درون خبر نوشتم

بال و پرِ مُرغِ نامہ بر سوخت

از دودِ[1] دلم خبر چہ پُرسی

نادیدہ درونم از خبر سوخت

بر سینۂ دیرؔی از غمِ عشق

داغے است کہ لالہ را جگر سوخت

دل داغم کہ دود انگیز است

آرزو مندِ آتشِ تیز است

در خیالاتِ آتشم سرخوش

شیشہ سرشار و جام لبریز است

شعلۂ آتشم بزمِ طرب

موجِ صہبائے عشرت انگیز است

---

[1] اے دوست از دودِ دلِ من چہ میپرسی کہ چرا این دودِ آہ میباشی من روئی یار بدیدہ خرد ندیدم خبرِ حسنِ یار شنیدم عشق شعلہ انگیز شد و اِیں مرا سوختہ است باعثِ دودِ آہِ من است آمد دریں بارہ گفتہ است۔ فرد:- نہ تنہا عشق از دیدار خیزد۔ بسا کیں دولت از گفتار خیزد۔

در رهِ عشق بهر گرم روان
شعلهٔ گلگون و دود شبدیز است

بسکه زد تازیانه بر دلِ عشق
از رهِ دیده خون جلو ریز است

گل بسر زن بکف پیاله بگیر
نوبهار است و سبزه نوخیز است

باد خاکسترم بگلشن برد
از غوان زار یاسمن ریز است

دلِ آتش پرستِ دیری را
دود سنبل گل آتشِ تیز است

گل ز رجائے بسر کرد و داغش عالیست
لاله داغست که از زر کفِ دستش خالیست

بطِ[1] مے حوصلهٔ بحر ندارد چه کنم

---

[1] معنی شعر اینست کہ صراحی شراب حوصلہ دریا یعنی فراخی بسیار بابت گنجایش شراب ندارد چہ چارہ سازم کہ درین مجلس معشوق من بفراغت نشستہ است ... شراب ...

که درین بزم بتِ من بفراغ البالیست

با غمِ عشق از آنم ز ازل پیوند است
که مرادِ دلِ من تا بابد خوشحالیست

نقشِ پاپش بفروشم به نگینِ جمشید
آنکه بر مملکتِ جان و دلِ من والیست

نے همین دامنش از خونِ من امشب تر شد
شیوهٔ شوخِ من از روزِ ازل قتالیست

همه تن داغِ پلنگ از دلِ بیباکِ منست
وحشتم در نظرِ خلق ز شیرِ قالیست

در چمن دوش چه خوش بلبلِ شیدا میگفت
دیری احوالِ تو خوش باد که شعرت حالیست

چه رنگ آن تازه گل در گلستان ریخت
که بلبل بال و پر در آشیان ریخت

ز خونِ بلبلان مست طرب شد

بجامِ گل شرابِ ارغواں ریختیم

ازیں بیدادمی ترسم کہ چشمش

بہ تیغِ ناز خونِ عاشقاں ریخت

مگر آں سنگدل سیرِ فلک کرد

کہ سنگے بر سرم از آسماں ریخت

عجب ماہے گذشت از گوشۂ بام

کہ طشت از بامِ شاہانِ جہاں ریخت

بچشمِ کم مبیں خاکسترم را

لگارِ شعلہ خو در استخواں ریخت

ز آہِ صبح تیر انداز دیری است

فلک را یک سحر از کفِ کماں ریخت

ز بحرِ عشق خندہ کن کہ شعلہ انگیز است

بجائے آب دریں ورطہ آتشِ تیز است

ہمہ تیشہ بر سرِ فرہاد زخمِ کاری زد

هلاکِ خنجرِ بیدادِ عشق پرویز است

...ـتم از سپاهِ لشکرِ ندا شتم اما
سپاه جرده چشمِ سیاه خونریز است

...راب کهنه بجامم مریز اے ساقی
چه شد که لاله بکف جام و سبزه نوخیز است

...ز آبگینه درویشیم زلالے ده
مریز آبِ حیاتم که دُردی آمیز است

...دوانِ ز چشم ترم خوں برفت حیرانم
که در رکاب که گلگونِ من جلو ریز است

...بدورِ لاله و گل از شراب توبه مکن
کجا بہار کجا روزگار پرهیز است

...درین بہار بہرِ مک چمن مگو دیری
که جامِ لاله ز صهباے عشق لبریز است

کنون که طرف گلستان و زان شمال و صباست

چمن شگفته و خندان از آن شمال و صباست

مگر نخندهٔ گل برد مرغ زیرک پی

که پیک نامه رسان خزان شمال و صباست

بنو بهار جهان نیست از وفا بوئے

عبث بکنج دماغم خزان شمال و صباست

جمال دختر رز بے نقاب خواهد شد

که جبهه سای پای رزان شمال و صباست

اگرچه مرهم کافور پنبه مسیح است

بزخم سینه داغم گران شمال و صباست

خیال سیر چمن نیست در دل یارم

خیال خام بگلشن پران شمال و صباست

بکنج تا فرا باده میکشی ویری

کنونکه طرف گلستان و زان شمال و صباست

فروغِ رویکه در باغ مشعل افروز است
که شبنمِ گلِ این باغ مشعلِ روز است

کشید از رگِ گل دودِ شمع رشتهٔ شمع
زبسکه آتشِ رشکِ رخش چمن سوز است

نسیمِ صبحِ بهارم بگوشِ دل آورد
شرابِ کهنه بخور نوبهار و نوروز است

مگر دوچار شود یارِ من بمن فردا [۱]
که مشتری است بخرچنگ و ماه در جوز است

شرابِ نابِ حریفان اگر زند چه شد
بس است دُردیٔ جامم که عشرت اندوز است

کجا حصیر که بر آتشم بفرشِ حریر
نمد کجاست که جان ز رختِ زر دوز است

کلامِ ذیری اگر شوخ تر بود چه عجب
پری بطوطیٔ طبعش تکلم آموز است

---

۱ قمر سریع السیر است در برج جوز است تا فردا در برج سرطان خواهد رسید با مشتری قران السعیدین خواهد کرد من هم تمنائی وصالِ یار دارم ۰

فلک ز شعلهٔ آهم پر از شرر چو بید است
شرار آتش داغم چراغ خورشید است

بہار مند کسی بیاد رفت چه شد
خزاں پرست گل شاخسار امید است

بجست علم مکن غور سر حرف یار طلب
چه مطلب است زعمر و چکار بایزید است

چه رشته لعل لب جم رفته است از دستم
زجام بادهٔ عشقم دماغ جمشید است

دمید صبح چرا مست خفته دیر می
که آفتاب بکف جام عیش جاوید است

هنوز که خوک و ری دل پسند زمین است
صفات خدمت پیر مغاں ضمیر زمین است

اگر زره نفس بید نفس اماره
نگین خاتم جم نقش پای پیر مین است

زآفتاب پرستی دل او دماغم هست
چو آفتاب منوّر دلِ منیرِ من است

چرا نه هر سرِ مویم چو ذرّه رقص کند
که آفتابِ جهانگیر دستگیرِ من است

همین نه غنچه درین باغ بسته است دهان
خموش مرغِ چمن نیز از صفیرِ من است

چه جای شعرِ نظیر و نظیری است اینجا
خجل ظهیر ز اشعارِ بی‌نظیرِ من است

ز فکرِ انجمِ افلاک ایمنم دیری
که آستانهٔ دیرِ مغان ظهیرِ من است

رشتهٔ جانم گره با موی پیچانِ تو بست
غنچهٔ دل عهدِ یکرنگی به پیمانِ تو بست

از دلِ سنگینِ خوبان توده‌ها موجود ماند

---

۱ ای یار وجودیکه باغبان یعنی باغبانِ القدیر بتعمیرِ دیوارِ باغِ تو از سنگدلی‌های معشوقان کرد آن روز ابد تم تعمیر
از همان سنگ توده‌ها باقی مانده موجود ماندند که در دنیا معشوقانِ سنگدل واندند

باغباں روزیکہ دیوارِ گلستانِ تو بست

دامکن بندِ قبا امشب بہ بزمِ بوالہوس

دستِ من روزِ ازل پیمانِ بدامانِ تو بست

میکشی[1] از جویبارِ چشمِ من دامان عبث

آتشِ گل راہِ شمشادِ خرامانِ تو بست

تا بگوشِ دل نہ شد فریادِ جانِ من بلند

پر مگر از سرمہ ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیہ[2] ام بر روئے کار از شوخ چشمیہا فتاد

سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرہا در پیش گاہت کردہ نقاشِ ازل

صورتے از رنگِ معنی ہا بایوانِ تو بست

---

[1] خلاصہ ایں شعر ایں است کہ اے معشوق از چشمِ من بیہودہ میگذری آتشِ گل راہِ شما بستہ کردہ است ور گلزار نخواہی رسید در دیدۂ من قرار گیر۔

[2] بخیہ بر روے کار افتادن کنایہ از رسوا شدن است خلاصۂ معنی اینکہ من از روے شوق چشمہائے خود رسوا شدم نگاہ ہائے تیز بہ بدنِ معشوق کردم معشوق گریبان بستہ کرد۔

زیر لب دیدمی حدیثِ عشق میگوئی دگر
سرمهٔ چشمم که لبهای غزلخوانِ تو بست

چه کند هجرِ شبِ وصل فراموشم نیست
گردشِ چشمِ تو یاد است دگر هوشم نیست

مهرِ جانی و هوای تو بهارِ عمرم
وه چه نامی که بجز نامِ تو در گوشم نیست

ای خوش آن شب که معشوقه در آغوشم بود
حیف امشب که بجز دست در آغوشم نیست

عاشقان تلخی دشنام تمنا دارند
عاشقم بوسه تمنا ز لبِ نوشم نیست

دامنِ شمع نچه شمشاد عبث میگیرد
که خرامان چمن سروِ قباپوشم نیست

گر زند زخم زبانِ خار چه پرواست مگر

[illegible] وه بگرد که [illegible] خرامان نیست [illegible] چمن [illegible] قبا

جگرِ سرزنشِ غنچۂ خاموشم نیست
میدہم وادِ طرب بے قدحِ مے دیری
کہ فراموش ز دل لعلِ قدح نوشم نیست

اینچہ زلف است اینچہ رخسار است
اینچہ گنج اینچہ ایں چنیں مار است
اینچہ حسن است و اینچہ نو خطِ سبز
چیست ایں سبزہ اینچہ گلزار است
اینچہ چشم است و اینچہ نوشِ دہاں
اینچہ داروست اینچہ بیمار است
اینچہ سروِ رواں نگاریں پاست
اینچہ رنگ است اینچہ رفتار است
بوسہ را جاں بہاست اے دیری
اینچہ سود است اینچہ بازار است

یعنی لبِ معشوق

آنکه از مستی[1] بجامِ لاله داغ انداختست

خار در پیراهنِ گلهائے باغ انداختست

کس ندیداست و نداند کس کہ آں دلبر کجاست

باکہ صہبائے طرب را در ایاغ انداختست

گرچہ عریانم ز احسانِ جنوں شرمندہ ام

در برم پیراہنِ عیش و فراغ انداختست

حسنِ عالم سوزِ او را یکاش میدیدم بخواب

ایں خیالم شعلہ در کنجِ دماغ انداختست

آنکه از فیروز بختی بوسہ زد بر لعلِ یار

از نظر[2] یاقوت و لعلِ شب چراغ انداختست

آں گلِ بیخار[3] خوش کہ داست آغوشِ دلم

خارِ حسرت در کنارِ باغ و راغ انداختست

---

[1] خلاصہ معنی ایں است کہ معشوقِ ازل از مستی شراب در جامِ لالہ عوض شراب داغ انداختست و خار در پیراہنِ گلہا انداختہ یعنی ... ساختہ گرد

[2] از نظر انداختن کنایہ از ناپسند و مردود ساختن است ؛

[3] گلِ بے خار یعنی معشوق آغوشِ دلم را پسند کردہ است در آغوشِ دلِ من نشستہ است باغ و راغ یعنی دنیا را در حسرت انداختہ است کہ ناپسند کردہ است ؛

تا دماغش خوش کند چوں بوئے گل دودِ چراغ

دیری امشب روغنِ گل در چراغ انداختست

در بستانم ز صهبا لب تر است

بهرِ من سرمشقِ خطِ ساغر است

بر سرم تا سایہ افگندست عشق

بالشم بالِ هما زیرِ سر است

وصفِ نوشِ لعلِ نوشینش مپرس

زهرِ چشمش نوشتر از شکر است

تلخیِ بادامِ چشمِ آں پری

در مذاقِ دل زجاں شیریں تر است

چشمِ من جیبے نمے بیند بخواب

تیرِ من مانندِ مژگاں بے پر است

از گل و شبنم دلم تسکیں نیافت[۱]

---

۱ معنی اینکه از سیر و تماشائی گلستان که در آنجا گل و شبنم است خاطرِ من تسلی نیافت که بیقراری از اشتیاقِ گلبرگِ تر کنایہ از لبِ معشوق است دل سیر و تماشائی باغ نے خواہد دیدارِ معشوق مے خواہد ۔

بیقرار از شوقِ گلبرگ تر است
نی ہمیں آب از دمِ شمشیرہا است
سبزہ صحرائے عشقم خنجر است
عاشقاں سرمست از دورِ شراب
در سرِ دیری خیالِ دیگر است

با غمِ عشق خاطرم شاد است
عشق خوش دولتِ خداداد است
عشق تعلیم کرد جاں بازی
اینچہ تعلیم اینچہ استاد است
بسمل از زخمِ کارئی عشقم
عشق تیغ است و عشق جلّاد است
ساغرِ مے گل است و مینا سرو
چمن امروز عشرت آباد است
بلبل از دردِ عشق مے نالد

غنچه ہم زیرِ لب بفریاد است
مُرغ[1] بر بامِ قصر نالہ کشید
گفت شیریں کہ جانِ فرہاد است
از نہادم چو شمع دود انگیخت
شعلۂ خوب کہ آں پریزاد است
دستِ ساقی کہ مے بجامم ریخت
از منِ آں دست را مریزاد[2] است
مے گزم لب زرعشۂ پیری
جامِ لبریزم از کف افتاد است
و ہمی از مے مکن و مے پرہیز
ایں سخن پند نیست ارشاد است

خانۂ عشق از من آباد است
خاطرِ عاشقاں ز من شاد است

[1] قصۂ شیریں مشہور است کہ برای رہائش او خسرو قصر تیار کردہ بود درین شعر ہمیں معنی است کہ مرغ بر بام قصر آمدہ نالہ و فریاد کرد شیریں گفت کہ مرغ نخواہد بود جانِ فرہاد کہ عاشقِ پاک بست خواہد بود [2] یعنی شاباش

دوش رفتم بگلشنے کہ درو
سبزہ نوخیز و غنچہ نوزاد است

نالۂ بلبلم بگوش آمد
گفتمش اینچہ شور و فریاد است

گفت بے وجہ نیست نالۂ من
روے گل آفت است و بیداد است

خاطرم بردو از نظر افگند
یار در فکرِ جانم افتاد است

عشق ورزیدن است مشکل ہا
سخت کارے است کارِ فرہاد است

ابجدِ عشق خواندہ ام بازل
ورنہ مکتب کجا کہ استاد است

دلم از التفاتِ یار شگفت
ورنہ این غنچہ باد نکشاد است

---

۱ معنی این کہ معشوق دل برد و ناپسند کردہ است خیالِ بردنِ جانِ من دارد ازین سبب جان ناپسند ساخت

سببِ شعر گفتنم دیری

بیتِ ابروی آن پریزاد است

فارغم از سیم و زر سیمِ دُزرم دیدارِ دوست
از زرِ زُلفم قانعم از گنج برِ رخسارِ دوست

لاله بر سر[1] پای بر آتش[2] بسیر[3] باغ بود
داغها دارم بدل از گرمیِ رفتارِ دوست

از حریفان در کفِ کس نیست جام آفتاب
مے کجا مینوشد بزیرِ سایهٔ دیوارِ دوست

مطلعِ خورشید دوکانی که بے آرایش است
ذره گفتم هنوز از زینتِ بازارِ دوست

نقشِ پایم را تصدق میشود جانِ بهار
تلک گلی بر سر زدم از گلشنِ بیخارِ دوست

---

[1] پای بر آتش بودن اشاره از اضطراب و تعجیل است معنی این است که معشوقِ من در سیرِ باغ مضطرب و تعجیل رفتن او مشیت مرا بدل از اضطراب و جلدیِ آن معشوق داغها است یعنی که از رفتنِ یار مکدر و ناخوش هستم ٭

اے صبا باور خدارا کن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست
دیدہ ای از خونِ جگر گل پروری کن باغباں
یک گلے آخر رسد بر گوشۂ دستارِ دوست

شب کہ در بزمِ سخن زاں قدر سوزِ دل می رفت
تا سحر دودِ دلِ شمع بگردِ دل می رفت

اشکم نوبتِ لختِ جگر و قاشِ دل است
دیشبم تا سحر از دیدۂ تر خوں می رفت

کرد فریاد چو زنجیرِ سحر دودِ چراغ[1]
شب کہ افسانہ ز سوزِ دلِ مجنوں می رفت

شب کہ با حسنِ خدا داد بتے جلوہ نمود
تا سحر گہ صفتِ صانعِ بیچوں می رفت

---

[1] سوزِ دلِ مجنون فاعل و دودِ چراغ مفعول است خلاصۂ معنی این کہ آن قدر سوزِ دلِ مجنون سرایت کرد کہ دودِ چراغ مانندِ زنجیر صدائے فریاد کرد۔

تا سحر لاله نیفروخت چراغ خود را
ماهِ من شب بچمن پا[1] زُرخ گلگوں مے رفت
تا سحر شمع نمے سوخت پے پروانہ
بسکہ تکرارِ شب از چشمِ پُرافسوں مے رفت
تا سحر شہر خطر داشت زِ طغیانِ دو بری
شب کہ از چشمِ ترم اشک چو جیحوں مے رفت

در وصفِ ابروے تو قلم شکستہ است

ابروے بایں کمان زِ ازل زہ کہ بستہ است[1]
ترسم کہ بال و پر شکند تیرِ چرخ را
تیرے کہ از کمانِ تو اے شوخ جستہ است
ترسم[2] غبارِ خاطرِ دریا دلاں شود

---

[1] زہ دو معنی وارد یکے وصف دوم زہِ کمان بدیں وجہ مقابلِ وصفِ ابرو زہِ کمان در شعر درج شدہ است
[2] میترسم کہ گوہرِ یکتا خاطرِ صاحبدلاں را رنجہ کند کہ صاحبدلاں کدورت کسے نے خواہند گوہر یکتا را گرد بینی ...
صفت است گوہر دریا دلاں یعنی صاحبدلاں را باعثِ حرفِ گرد کہ کدورت آورد است ناپسند خواہد شد خاطر ایشان مکدر ... نا خوش ...

گر و یتیمی کہ بگوہر نشستہ است

صحرا آغوش است با گل و گلشن مرا چہ کار
آں بلبلم کہ از قفسِ تنگ رستہ است

گل سُفت عندلیب بہ دنبالِ او نہ رفت
بال و پرش مگر غمِ دوری شکستہ است

از چار موجِ اشکِ خودم دیدہ سفید
چوں عکسِ ماہ در دلِ دریا نشستہ است

مے خور کہ مے دواست غمِ روزگار را
اے آنکہ خاطرت ز غمِ دہر خستہ است

ویری درین چمن بفراغت مرو بخواب
مے نوش بید رنگ کہ گل بار بستہ است

لہ دریں شعر اشارت از علم الہیات است کہ بزبانِ سنسکرت آزاں دفترہا پرستا صحرا یعنی وسعت آباد و لم منزل بعد نجاتِ دنیائی ہو و اصل شدن بجلوہ بے انتہائی ذات اقدس است گل و گلشن اشارہ بہ دنیا و اہلِ دنیاست خلاصہ معنی ایں کہ من آں بلبل ہستم کہ از قفس تنگ یعنی قفس بدن رہا گردیدم صحرا کہ تعلیق آں در صدر نوشتہ شد پسند دارم با دنیا و اہلِ دنیا چہ کار دارم ؛

عاشقاں را ز دمِ تیغِ تو جاں در بدن است
آبِ پیکانِ تو چوں روحِ رواں در بدن است

شاہدِ حالِ من ایں دیدۂ خوں بار بس است
زخمہا از دمِ تیغِ تو نہاں در بدن است

آب خوردہ است دمے از دمِ شمشیرِ کسے
سبز تا حشر مرا سبزۂ جاں در بدن است

کہکشاں سوزد اگر دودِ دلِ من چہ عجب
کہ شرارے عجب از عشقِ بتاں در بدن است

قاتل انکارِ تو از کشتنِ من بو العجبی است
زخمِ پیکاں بدلِ زخمِ سناں در بدن است

بر زمیں نیست نشانِ قدمِ تیر انداز
تیرش از سینہ گذر کرد نشاں در بدن است

دیری از دستِ سرِ زلفِ دلا رام مدہ
تا ترا جاں بہ تن و تاب و تواں در بدن است

ملہ تیر انداز بہ ہوا رفتار دارد بر زمیں پائے نمے گذارد نشانِ قدمِ او بر زمیں چساں یافتہ شود تیرِ او از سینہ گذر کرد نشانِ آں معلوم

ناخوش دلم از شرابِ ناب است
ورنہ وی کشِ جامِ آفتاب است

از آتشِ عشقِ آفتابم
داغ است دل و جگر کباب است

بے چشمۂ آفتاب شب ہا
چون چشمۂ دو چشمِ من پرآب است

گردون کہ کشد ز حکمِ خورشید
شاہنشہِ مالک الرقاب است

بر درگہِ مہر باش حاضر
ہر صبح کہ وقتِ مستجاب است

این بیت بگوشِ ہوش بشنو
از منتخباتِ انتخاب است

از جامِ جہان نمایِ جمشید
خورشید پرست کامیاب است

از دولتِ پایدارِ خورشید

خاکِ قدم ابو[۱]تراب است
یارب که طرب کند به دنیا
مینائے[۲] سپہر بے شراب است

ننگ چمن و بہار عمرم
آں وا کہ پا بہ در رکاب است
دیری نہ خیالِ عمر بگذر
خوابے است کہ جلوہ گر بخواب است

بہار رنگ خوش بسکہ در خیالِ من است
بہر طرف کہ نظر میکنم گل و چمن است
بہشت است مقامم کہ طائرِ قدسم

---

[۱] ابوتراب شخصے از دنیا گذشتہ است کہ مخالفِ آتش پرستان و خورشید پرستان بودہ است۔

[۲] مینا را باعتبار سبزی با سپہر نسبت دادہ اند۔ مینائے سپہر بے شراب بودن یعنی گردشِ فلک بے عشرت بودن است ؛

نہ بلبلم کہ مرا گوشۂ چمن وطن است
کلاہ شکن و بشکن خمار از مے ناب
بہار توبہ شکن زلفِ یار پُر شکن است
ازیں خیالِ رُخِ عاشقاں طلائی شد
کہ زر پرست بسے آں نگارِ سیم تن است
دریں چمن ز خطِ سبز نو بہار آورد
شمیم بچہ مقامش بسایہ سمن است
نسیم بُوے قبائے کہ در چمن آورد
کہ جامہ بر تنِ گلہا قبا شد و کفن است
بکار و بارِ جہانم چہ کار در دُنیا ست
کہ خود پرستم و شغلم بکارِ خویشتن است
نثارِ خاکِ کفِ پائے شہر یار کنم
بجاے اشک ز چشمم رواں دُرِ عدن است
زنامِ نامیِ پرتاب سنگھ مے نازم
کہ شہر یارِ زماں است و خسروِ زمن است

بروزگارِ فراغت بگاہِ کینہ کشی
بہ بزمِ عیش صف آرایم صف شکن است

شمائمِ قلمش بسکہ نافہ ریزی کرد
سوادِ کشورِ کشمیر وادیِ ختن است

دقیقہ دان و سخن سنجِ شہر یارے ہست
عروجِ پایۂ اشعارِ من زین سخن است

چرا نہ سودِ خود کوسِ ہنرنم دیری
کہ گنجِ بخت بلا رنج پادشاہِ من است

خیالِ خام در سرہا زجاں است
بہائے نیم نازش یک جہاں است

غلط گفتم کہ مے اززد جہانے
بہائش صد جہاں ہم رائگاں است

خیالِ شکوہ بار است در سر
مگر پائے محبت درمیاں است

ز اقبالِ گُل و تاراجِ گُلچیں

چو بلبل از برم صد داستاں است

عشقم آتشے افتاد در جاں
کہ مغزم شمع و مشعل استخواں است

ز تیرِ آسمانم ایمن اے دوست
حصارم درگہِ پیرِ مغاں است

سخن سنجانِ دہر امروز جمعند
بیا ذیری کہ روزِ امتحاں است

یک فقرۂ عشق صد کتاب است
یک حرف رسالہ را جواب است

از آتشِ شعلہ خیزِ عشقم
یک شعلہ جوابِ آفتاب است

صد پارہ دلم ز شوقِ آں ماہ
مانندِ کتاں ز ماہتاب است

از پردہ کشید عاشقاں را
رویش کہ ہنوز در نقاب است

از حالِ دلم خبر چه پرسی
چونست حزیں چرا خراب است

از آتشِ عشقِ ماه رویاں
ایں خانه تمام آفتاب است

پیمانۂ[۱] عمر گشت لبریز
پیمانه هنوز بے شراب است

هر چند بسر رسید عمرم
در سر هوسِ شرابِ ناب است

پیرانه سرم زمے کشیها
بد مستیِ موسمِ شباب است

بشتاب بدیدنِ گلستاں
رنگِ گل و لاله را شباب است

---

۱ پیمانۂ عمر لبریز شدن اشارت از بسر رسیدنِ عمر است که عمر بسر رسیدن گرفت - هنوز پیمانه خالی است معنی ایں که طمع و حرصِ دنیا باقی است معنیِ دوم ایں که هنوز تمنائے شراب است ۔

بشکن قفس[1] خدائے را زود

آمد گل و پائے در رکاب است

بشکن قلم و بسوز دفتر

دیری غم عشق بیحساب است

حسب حالِ دل اگر خواہم نوشت

نامہ بر لختِ جگر خواہم نوشت

آں پری غافل ز سیمائے من است

نامۂ شوقش بزر خواہم نوشت

خامہ از مژگانِ خونرم لازم است

وصفِ آں نازک کمر خواہم نوشت

لالہ مے جوشد ز چشم دوستاں

---

[1] قفس من خدائے را یعنی برائے خدا جلدی شکستہ کن کہ من آزاد شدہ برائے دیدنِ گلہا در گلزار خواہم رفت چرا کہ گل در باغ آمدہ است و جلدی رفتن دارد ثبات ندارد:

گر ز داغِ دل خبر خواہم نوشت
خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
ماجرای چشمِ تر خواہم نوشت
زخمِ تیغش گفتم آبِ زندگی است
زہرِ چشمش را شکر خواہم نوشت

گفتم اے دیرہی جوابِ او کہ گفت
حرفِ شوقت مختصر خواہم نوشت

تا غزالِ[۱] تو شیر گیر شد است
دل بدامِ بلا اسیر شدہ است
از رخ و بینیِ تو حیرانم
ماہی از ماہ اوج گیر شدہ است
بے سبب چشمِ من سفید نہ شد

---

۱ غزال کنایہ چشمِ معشوق است ۲ خار در پیرہن بودن یعنی مضطرب حال بودن است یعنی من بدیں وجہ مضطرب ہستم کہ بوی گل بر تنِ نازکِ آں معشوق حریر یعنی پارچہ پوشاک شدہ است تن او را از بس نزاکت کرامت پیدا شدہ است ۱۰

هوسِ طفلِ اشک شیر شده است

چرخ از اختران زره پوش است

یارب آهِ دلِ که تیر شده است

غنچه دیدم عصا گرفته ز شاخ

طفل یارب چگونه پیر شده است

دلِ سختش هنوز نرم نه شد

سنگ از گریه ام خمیر شده است

خار در پیرهن از این رنگم

بوے گل بر تنش حریر شده است

دیری از درس خانهٔ عشقم

مصرعهٔ زلف دلپذیر شده است

رازِ حسن و عشق با اغیار گفتن مشکل است

یارِ من اندک مگو بسیار گفتن مشکل است

زلفِ مشکین چون سیه مارے بر جا کرده است

چشمِ جادوے ترا بیمار گفتن مشکل است[1]

لاله در طرفِ چمن با جام پیدا شد اگر

ترکِ مینائے مئے گلنار گفتن مشکل است

با لبِ خاموش گل در خوں چو بسمل میطپید

در چمن دردِ دلِ اذکار گفتن مشکل است[2]

از زبانِ شانه در گوشِ دلم آورد باد

شمهٔ از زلفِ عنبر بار گفتن مشکل است

از پریشاں گوئیِ زلفِ بتاں عیبم مکن

نکتهٔ پیچیدهٔ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ این چمن را گرچه فرساید زباں

---

[1] چشمِ معشوق را شعرا بیمار مینویسند خلاصهٔ معنی این که بر چشمِ معشوق زلف چوں سیه مار نشسته است چشم بیمار طور خواهم گفت ؎

[2] خلاصهٔ معنی این شعر است که درین گلستاں قصهٔ دردِ دلِ مجروح گفتن دشوار است چرا که گل با وجود لبِ خاموش در خوں طپیده است مدعا که اسرارِ عشق پوشیدنیست گاهی واں طیقِ دردِ دل ظاهر میکند

نکتۂ پیچیدۂ زنّار گفتن مشکل است

بلبلانِ ایں چمن را گرچہ فرساید زبان
داستانِ آں گلِ بیخار گفتن مشکل است

نقش بر سنگ است دیری ایں دو حرف از کوہکن
ترکِ جاں سہلست ترکِ یار گفتن مشکل است

واعظ[۱] بمنع بادہ ندانم چہ کار داشت
دستارِ خود ز پنبۂ صبحِ بہار داشت

از دُور باش پنجۂ مژگانِ اہلِ رسید
آہوئے شیر گیر کہ قصدِ شکار داشت

شد[۲] عاقبت ز عارضِ نیکوئے او عیاں

۱۔ واعظ منعِ بادہ کشی چگونہ میکرد کہ دستارش از پنبۂ صبحِ بہار بُود یعنی خود مستِ گلگشتِ بہار و بادہ کشی بُود ؛

۲۔ معنی ایں کہ آں معشوق در خاطرِ خود از عاشق ملال داشت عاقبت کار از روئے او بموجبِ دمیدنِ خطِ آں غبارِ ملال ظاہر و آشکار شد ؛

آں سادہ روز ما بدلِ خود غبار داشت

مے را ز آبِ لعلِ لبِ خویش رنگ بُود

پیمانہ را ز دیدۂ خود شرمسار داشت

در عالمِ قدیم حوادث بخواب بُود [1]

آں چشمِ شوخ گردشِ لیل و نہار داشت

مدہوشِ بادہ بُود تماشا نکرد ہیچ

مژگانِ من عبث ہمہ شب آبشار داشت

[2] دیری ہے سحر جراحتِ دل خواست بہ کند

آں زلفِ مشکبار صبا بتقیہ داشت

---

[1] در عالمِ قدیم کہ حادثہ ہائے عالم حادثہ یعنی تغیراتِ حالات ہنوز نہ بود۔ آں چشمِ معشوق بموجب شوخی دراں عالم بیحادثہ ہم گردشِ لیل و نہار یعنی تغیراتِ حوادث داشت

[2] دیری وقتِ صبح خواہشِ دوائے جراحتِ دل کرد اما علاج نتوانست کرد۔ کہ زلفِ مشکبار معشوق را بادِ صبا کشاید۔ از روئے مشکباری زخم التیام نہ گرفت

عصمتش متاعِ سیرِ گلشن است
زانکه از شبنم چمن تر دامن است

از چمن دامن کشاں رفت آں پری
بر تنِ ہر گل قبا پیراہن است

در دلم پوشیده داغِ عشق بود[1]
لاله را خونِ دلم بر گردن است

سینه ام گلگل شگفت از زخم ہا
منتِ تیغ که بر جانِ من است

رستگاری نیست در میدانِ عشق[2]
مبتلا رستم بچاهِ بیژن است

---

[1] در دلِ من داغِ عشق ایں که لایقِ پوشیدن است پوشیده بود لاله از داغِ خود رازِ پوشیدهٔ عشق آشکار کرد۔ ازیں سبب دلم را خون کرد۔ خونِ دلِ من بر گردنِ لاله است۔

[2] بیژن نامِ پہلوانی که بباعثِ عشق گرفتارِ چاه شده بود۔ رستم او را رہا کرد در یں بیت آں مراد نیست بلکه ایں که رستم ہم در چاهِ بیژن یعنی چاهِ عشق گرفتار است۔

خسروا[۱] از سختیٔ خارا منازِ
کوہکن را جانِ شیرین در تن است

در حصارِ صبر مے لرزد دلم
زلفِ طرّارے کہ یا رب رہزن است

جامۂ صبرم بہ رنگے چاک شد
بخیہ ام بر روئے کار از سوزن است

زہر در جامم بجائے بادہ ریخت
چشمِ مستش عاشقاں را دشمن است

گفتم اے دیری جوابِ اُو کہ گفت
نرگسش در جملہ فن ہا یک فن است

ز داغِ عشق کہ سوزاں گل و گلستاں نیست
کہ دودِ آتشِ گلزار سنبلستاں است

---

۱ این شعر خطاب بخسرو است اے خسرو از سختیٔ سنگِ خاراہائے کوہِ بیستون نازش مکن. کہ چہ طور شگافتہ خواہند شد کوہکن زندہ است بوقتِ خود ہمہ سنگ ہا را خواہد شگافت ؛

ز خارِ خار کہ گلہائے باغ مینالند
کہ گلستاں ہمہ امروز بلبلستانست

ز تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف میترسم[1]
کہ حسنِ یار فرنگست و زابلستانست

ز نوشِ لعلِ شکر بارِ یار مے نازم
اگرچہ تلخیٔ دشنام حنظلستانست[3]

دلم شگفتہ نہ شد دیری از نسیمِ بہار
کہ غنچہ بے گلِ رویش گل و گلستانست

یک سحر ساقی بجامم آب آتش رنگ ریخت
ساغرِ خورشید و مینائے فلک را سنگ ریخت

آتشِ گل الہ السحر غمزہ آخر آب کرد

---

[1] در فرنگستان قاعدۂ تعزیرات قید بسیار است و در زابلستان قاعدۂ تیر اندازی بسیار بودہ است۔ معنیٔ شعر ایں است کہ حسنِ یار را تیرِ غمزہ و زنجیرِ زلف حاضر است ازیں رو حسن یار را فرنگ و زابلستاں و انستہ میترسم ؛

آب و رنگِ نو بہار آں گل باین نیرنگ ریخت

خندۂ دنداں نمائے یار در طرفِ چمن
غنچہ را دندانِ شبنم از دہانِ تنگ ریخت

آں ستمگر[۱] دوش از بزمِ طرب مخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نہ بود
جذبۂ شوقم کلاہِ نخوت سرہنگ ریخت

خانہ خوش کردن محال از من کہ ساقی در چمن
بادہ در جامِ گل و نرگس ببانگِ چنگ ریخت

در چمن دیروز می غزل خواندم باواز بلند
بال و پر در آشیاں بلبل بیک آہنگ ریخت

---

[۱] آں معشوقِ ستمگر از مجلس بغیر شراب کشی رفت کہ اورا خونِ گرمِ من نوشیدن عوضِ شراب خواہش بود۔ ازاں سبب جامِ شراب گذاشتہ از مجلس رفت کہ خونِ خواری سازد ؎

ساقی بیار بادہ کہ نوروز و نوگل است
مطرب غزل سرائے کہ دم سازِ بلبل است

بلبل منال از غمِ دل داستان مگوئے
مینا بگریہ بالبِ خندانِ نوگل است

سرخوش شدم ز جلوۂ مستانۂ بہار
گل جام بادہ سروِ چمن شیشۂ مُل است

پیوندِ جانِ من بہ غمِ روزگار نیست[۱]
این رشتہ را بطرۂ ساقی تسلسل است

یارب اسیرِ حلقۂ دامِ بلا مکُن
مرغیکہ سایہ پرورِ شمشاد و سنبل است

از دردِ عندلیب ندارد خبر ہنوز
آن تازہ گل کہ مستِ شرابِ تحمل است

آن تازہ خط بصیدِ دل کیست درکمین

---

[۱] رشتۂ جانِ من با غمِ روزگار پیوندے ندارد باز لفِ ساقی پیوند دارد کہ زلفِ ساقی باعثِ شادی است ؎

ویرہی دلیکہ داشت گرفتارِ کاکل است

بلبلم شاعری شعارِ من است
رنگِ معنی گل و بہارِ من است

عندلیبم غزل سرائے چمن
چمنم رنگِ روئے یارِ من است

گر تمنا کنی گلِ بے خار
بے تکلف رُخِ نگارِ من است

از خدا گرچہ نیستم غافل
خود پرستی مُدام کارِ من است

نیست[۱] پروائے طعنۂ اغیار
یار پیوستہ در کنارِ من است

۱۔ ایں بیت ہم تابع بیت بالا است کہ در ذکرِ تصوف است معنی ایں کہ اغیار مرا بحقارت مے بینند بموجب تحقیر طعنہ زنی میکنندش از اصلِ حالِ من نا مطلع اند۔ چرا کہ جانِ جاناں در وجودِ من است مرا از طعنہ زنی ایشان چہ پروا باشد ؟

پائمالم چرا کند غمِ دہر
دہر گردِ رہگذارِ من است

چہ غم از توسنِ فلک دارم
کہ عنانش باختیارِ من است

برہ در شہ چرا روم دیری
کہ دلِ خویش شہریارِ من است

بے تو نظارۂ بہار عبث
سیرِ گلزار و لالہ زار عبث

از نشاطِ[1] بہارِ کشمیرم
ہوسِ سیرِ شالمار عبث

---

[1] نشاط دو معنی دارد۔ یکے شادی دوم باغِ نشاط کہ در کشمیر است معنی شعر این کہ از روئے شادیٔ بہارِ کشمیر ہوسِ سیرِ باغِ شالمارِ کشمیر سوائے یار ندارم این بیت تابعِ بیتِ مطلعِ این غزل است۔

بادہ خوردن بخوش ہوائے نسیم[1]
خواب در سایۂ چنار عبث

در نشاط نسیم آوردہ است[2]
کہ طرب بے رُخِ نگار عبث

بہ بہار و کنارِ آب قسم
کہ گلم بے تو در کنار عبث

گفت شبنم بآفتابِ سحر
بے تو بر فرشِ گل قرار عبث

گفت مطرب شبانہ نوائے حزین
تکیہ بر دورِ روزگار عبث

---

[1] نسیم دو معنی دارد۔ یکے ہوائے خوش دوم باغِ نسیم کشمیر کہ در انجا چنار زار است
این شعر ہم تابع مطلع است کہ بغیرِ یار در باغِ نسیم شراب خوردن و خواب در سایۂ
چنار کردن نے خواہم ؎

[2] مراد باغِ نشاط بادِ نسیم خبر آوردہ است کہ بغیرِ یار درین باغ موقعِ شادی و
طرب نیست ؎

بارہ[1] در خانہ یافتم دیری
شکوہ کردم ز ہجر یار عبث

بے تو فرشِ گلم بباغ عبث
لالہ بر سر بکف ایاغ عیث

خاطرت[2] مضطرب بفکر رقیب
بُردۂ از دلم فراغ عبث

شب تار است مونس جانم
دُود انگیز شد چراغ عبث

آں گل اندام لالہ بر سر زد
ایں دلِ من شدہ است داغ عبث

---

[1] در خانہ یافتن کنایہ از دلِ خود یافتن است ؛

[2] اے یار خاطرِ شما برائے ملاقاتِ رقیب در اضطراب است از خاطرِ من فراغت بے سبب بردہ اید کہ من برائے ملاقاتِ شما در اضطراب ہستم تو با من نخواہید نشست کہ خاطرِ شما مایل رقیب است ؛

نیست[1] راہِ نجات از زُلفش
میطپد دل بے سُراغ عبث

بے ثبات[2] است رنگِ لالہ و گُل
میکنم سیرِ باغ و راغ عبث

یک نگاہے[3] ہزار جاں سوزد
دیگری ایں جا دل و دماغ عبث

سوختم از گرمیٔ خوئے بُتِ آتش مزاج
داغم از طبعِ جفا جوئے بُتِ آتش مزاج

---

[1] ۔ صورتِ خلاصی دل از زلفِ یار ندارد۔ کہ بسیار مسلسل است دل بدیں وجہ سعی میکند ؛

[2] ۔ ناپائدار است رنگ لالہ و گل یعنی موجوداتِ دنیا۔ سیرِ باغ و راغ یعنی دُنیا بے ہودہ مے کنم ؛

[3] ۔ یک نگاہے یعنی نگاہِ معشوق ہزار ہا جانِ عشاق مے سوزد۔ دل و دماغ تابِ ندارد جائے تسلیم است ؛

خونِ گرمم میکشد از آبِ تیغِ تیز دُود [۱]

بسملم از شوقِ ابروے بُتِ آتش مزاج

شب کہ تا وقتِ سحر میسوختم از رشکِ شمع

از خدا میخواستم روئے بُتِ آتش مزاج

آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود

بستہ ام دل را بگیسوئے بتِ آتش مزاج

گرچہ خوبانِ فرنگ از چشم افگندم چو آب

میبرد دل حالِ ہندوے بُتِ آتش مزاج

کاش خاکستر شود از آہِ گرمم محتسب [۲]

بادہ در سر میبرم سوئے بُتِ آتش مزاج

دیر می آخر دُود در کنجِ دماغم خانہ کرد

---

۱ عہ معنی این شعر دقیق است کہ من از شوقِ ابروئے معشوقِ آتش مزاج بسمل شدہ ہستم حدتِ آتش مزاج او آں قدر است کہ گرمئ آں در خونِ من سرایت بسیار کردہ است بدین وجہ خونِ گرمِ من از آبِ تیغ دُود میکشد یعنی شمشیر را آتش میزند ؏

۲ عہ تمنا میکنم کہ محتسب خاکستر یعنی معدوم شود تا بہ فراغت بادہ کشیدہ سوئے یار خواہم رفت ؏

باخیالِ حلقهٔ موئی بتِ آتش مزاج

بیدار شو بنوش پیاپی شرابِ صبح
ای مست خواب عینِ خرابی است خوابِ صبح

هر چند فیضِ شب درِ دولت کشوده است
دل میطپد هنوز پئی فتحِ بابِ صبح

یکشب پیاله کش نشود روبروئی شمع
رندیکه دیده است رخِ بی نقابِ صبح

بشنو بیک کنایه ندارم دماغِ شرح
فردیست آفتاب زمتنِ کتابِ صبح

یارب کجاست سایهٔ ابرِ کرامتت
خوی کرد روئی ماهِ من از آفتابِ صبح

قتّالِ روزگار نه تنهاست چشمِ یار
موئیش زوالِ شام رخش انقلابِ صبح

دیری دریں دیار کسے از سخنوراں
شب زندہ دار نیست کہ گوید جوابِ صُبح

چہ روم بے تو در چمن اے شوخ
چہ کنم با گل و سمن اے شوخ

بے تو ناشاد کرد خاطرِ من
تو بہار و مئے کہن اے شوخ

در گلستاں ز شوقِ دستارت
گل قبا کرد پیرہن اے شوخ

بے فروغ است بے تو بزمِ طرب
کہ توئی شمعِ انجمن اے شوخ

جانم از تشنگی بلب آمد
آب دہ از چہِ ذقن اے شوخ

کارہا کرد خنجرِ نازت
تیغ را بر فساں مزن اے شوخ

تا سفر کردہ آمدم بدرت
فارغم از غمِ وطن اے شوخ
دست[۱] دیری بدامنت نرسد
تا بپوشد ببر کفن اے شوخ

نگاہِ گرم ساقی غنچہ را در پیرہن سوزد
شرارِ آتشِ مے پردۂ رنگِ چمن سوزد
دلم را بسکہ امشب قصۂ شامِ غریباں سوخت
مبادا آہِ گرمم پنبۂ صبحِ وطن سوزد
برائے عبرتِ گلہاں پری طرفِ گلستانہا
بسحرِ غمزہ ترسم سایۂ سرو و سمن سوزد
بسے[۲] تکرار امشب رفت از چشمِ فسونسازش

---

[۱] دست بدامنِ یار یعنی حصولِ وصلِ یار سوائے جان سپاری نخواہد شد

[۲] معروف است کہ آتش را بموجبِ افسوں سرایت احتراق نمے ماند از انجا بسیار تکرار از چشمِ فسونسازِ یار رفت بتاثیرِ آں چگونہ پر پروانہ را شمع خواہد سوخت ؛

چنان بال و پرِ پروانهٔ شمعِ انجمن سوزد

مبادا خوابِ سنگینش حرفِ شیرینش برد از دل[1]
شرارِ سنگِ خارا فرشِ خوابِ کوهکن سوزد

پرِ بالینم آخر زیرِ سر سوزد چو پروانه
چو شمعم بسکه شب‌ها رشتهٔ جان در بدن سوزد

چنان مشتاقِ تشریفِ بهارِ آتشم[2] دیری
که شب‌ها دل ببارِ سنبلِ دودِ کفن سوزد

شعلهٔ آه نه تنها جگرم می سوزد
اشک از گرمیِ چشمِ ترِ من می‌سوزد
رگِ گردن چه کشد شمع درین بزم امشب
هر سرِ مو چو چراغان ز سرم می سوزد

۱؎ معنی این که اگر فرهاد بخواب رفته حرفِ شیرین که معشوقهٔ او بود از روی خواب فراموش خواهد کرد
شرارها که در سنگِ خارا سبب باشد از سنگِ خارا آرنده فرشِ خوابِ فرهاد سوزد که تا فرهاد خواب نه کند

۲؎ آتش یعنی آتشِ مزار، ما هنوز را آنقدر مشتاق و آرزومندم که در شب‌ها بابارِ سنبلِ دودِ کفن بر عشرتش میگذاریم

چیده‌ام مشعله بر پای خیال از رگ شمع
سر به بالین دماغ و جگرم می‌سوزد

دل به شب داغ ز سوز غم پنهان من است
پنبهٔ صبح ز آه سحرم میسوزد

بسکه در دیر مغان گرم صدا آیم از شوق
باده در جام ز جوش نفس گرمم می‌سوزد

کاش[۱] خاکستر پروانهٔ من باد برد
که نی خامه چو شمع از خبرم میسوزد

بلبل جوش بهار خط سبزم دیمی
آتش رشک چمن بال و پرم می‌سوزد

---

۱ کاشکے خاکستر پروانهٔ من باد بعد اشته باطراف برد که هر دم را سوز و گداز من روشن شود چرا که خامه از سوزش خبر من می‌سوزد صورت تحریر خبر ندارد۔

نرگس[١] مست دریں باغ عبث جام آورد

خبر تلخی مرگم گل بادام آورد

رندم[٢] از باده فراموش نشد تلخی مرگ

ساقیم جام صبوحی ز خم شام آورد

بهواداری گل بال فشان مستم

چه کنم سایهٔ سنبل بچمن دام آورد

خواب در سایهٔ سنبل چکنم طرف چمن

باد بوئے دگر از زلف دلارام آورد

کاش مرغ دلم از مرغ سحر گوش کند

که لب غنچه دریں باغ چه پیغام آورد

---

[١] نرگس مست دریں باغ بے ہودہ جام آورد چہ طور شراب میکشتم که گل بادام خبر تلخی مرگ آورده نزاکت فہمی این است از گل بادام پیدا میشود بادام تلخ میباشد از خیال تلخی مرگ بیاد آمده۔ [٢] رند یعنی هوشیار هستم از شراب کشی تلخی مرگ مرا فراموش نه شد چرا که ساقی من جام صبح آغازاً از خم شام یعنی معمول آورده بود۔ از این وجه مستی شراب تلخی مرگ فراموش نه کرده ؛

لبشم امروز بشکر شکوه آبی خواند
که بریدش خبر لذت دشنا آورد

از طرب جامه چو گل تنگ بر اندامم شد
که صبا مژده وصلم ز گل اندامم آورد

رنگ معنی نه شد از سیر گلستان حاصل
دیر آمد این رنگ ز خونابه دلم آورد

ترسم که سیل اشک ز چشمم عیان شود
چشم سفید چون کف دریا روان شود

بدهم نوید سپهر دلم را ز جانب سیر
دلبر کجاست تا دل ما هم دو مهربان شود

همشان شود بداغ دل ماه آسمان

له قاصد یار خبر لذت دشنام لب یار آورد آنقدر شیرین و لذیذ تر است که دل من و لب من از شکر ملول و نفور شد که لذت دشنام یار به نسبت شکر زیاده است ۔

داغِ دلم کہ تیرِ غمش را نشاں شود
از سر روم بدیر کہ بے منتِ شراب
سرخوش دلم ز خدمتِ پیرِ مغاں شود
یارب چہ خوش بود کہ زمین تا بآسماں
زیرِ نگینِ خاتمِ شاہِ جہاں شود
پرتاپ سنگھ شاہِ جہاں پادشاہِ دہر
بر تختِ جمشید و صاحبقراں شود
میخواہم از خدا بدعا شام و بامداد
عمرش رسد بہ پیری و بختش جواں شود
ویری بشعر کوش کہ ایں شاہِ نکتہ داں
شعرِ ترا پسند کند قدرداں شود

سلہ من از سر قدم زدہ بدیر یعنی بتخانہ و بت خانۂ مرشدِ خود خواہم رفت کہ سوائے شراب مستی در آنجا مست و خوش از خدمتِ پیرِ مغاں یعنی مرشد خواہم شد حاجتِ شراب بیا در آنجا نیست از توجہ مرشد مستی دلی حاصل خواہد شد ؛

گلچیں ببلبل دوش گناهِ عظیم کرد
گل چید و طفلِ غنچهٔ گل را یتیم کرد

یارب بچشم زخمِ مخالف نگاه دار
پیکانِ غمزه که دلم را دو نیم کرد

یکچند غنچهٔ لالهٔ داغم بسینه بود
پیکانِ یار آمد و کارِ نسیم کرد

ممنونِ چشمِ اشک فشانم بکوی دوست
گاهے نثار گوهر و گه زر و سیم کرد

از روئے یار شاکر و از زلف شاکیم
شمه التفات کرد و عداوت ندیم کرد

گل تا چند روز بود رفیقم درین چمن
قربانِ بلبلم که رفاقت قدیم کرد

هرکس بشاه نذر زر و سیم پیش ساخت
دیری غزل نثاره ز طبعِ سلیم کرد

روضۂ خلد برین مسکن ہندو باشد
روشن این نکتہ ز خال رخ نیکو باشد

صفت ذات خدا نیست عجب سنجیدن[1]
گر ز بتخانہ بت سنگ ترازو باشد

شیخ امروز بہ بتخانہ گمان بد است
با دم نیست کہ فردا بر تو نیکو باشد

روی دل[2] پیر صنمخانہ نماید کسے
کہ بتوفیق خدا یکدل و یکرو باشد

چہ کند دشمن بد کیش اگر تیغ شود
حرز جنگم ز صنم خانہ ببازو باشد

---

[1] صفات ذات خدا را وزن کردن ہر چند دشوار است لیکن تعجب نیست ہرگاہ از بتخانہ در ترازو بجائے سنگ ترازو داشتہ شود۔ خلاصہ این است صفات ذات خدا سوائے بت پرستی یافتہ نمے شود۔ [2] روے دل یعنی دیدار انوار دل پیر صنم خانہ کہ مرشد است ہمان شاگرد خواہد شود کہ یکدل و یکرو باشد ورنہ پیر صنم خانہ شاگرد نافہم را دیدار دل کہ مطلع انوار است نشان نخواہد داد۔

دانا[1] آنکس که کند شانه به زلف معنی
کز صنم تا بصمد فرق یکے مو باشد
مگر از آتش گلہائے چمن در خطر است
سرو آزاد که دائم بلب جو باشد
دوش میگفت که کیوان بسر[2] قوس رسید
دیدی آنخال که بر گوشهٔ ابرو باشد

آں پری چہرہ اگر طرف چمن جا گیرد

---

[1] دانائے نکته سنج این نکتهٔ عجیبه را خواهد دانست که از صنم تا بصمد همگی تفاوت یکموست
بدین صورت که صنم بحساب ابجد ۱۸۰ عدد دارد و صمد بدین حساب ۱۳۴ عدد است تفاوت ۴۶ دارد
عدد حرف مو بحساب ابجد ۴۶ است درین صورت درمیان صنم و صمد تفاوت یک مو است:

[2] معنی شعر این که کیوان یعنی زحل که سیاه رنگ است تا برج قوس بصورت کمان است بدین وجه
خال گوشهٔ ابرو ظاهر میکرد که زحل بود در برج قوس رسید زحل بموجب سیاهی با خال و
قوس بموجب خمیدگی با ابرو مناسبت دارد

گل گریباں دریدہ دامن صحرا گیرد[۱]

در چمن جام بکف لالہ و گل حاضر شد
آں گل اندام مگر ساغرِ صہبا گیرد

جرعہ شیشہ دل ریخت بجامم ساقی
حیف باشد کہ کفم گردنِ مینا گیرد

آخر از چشم ترم جوش زند طوفانے
تا بکے کوہِ صبوری رہِ دریا گیرد

گرچہ از چشم ترم عالم آبست جہاں
شعلہ داغ دلم عالم بالا گیرد

کے توانم کہ سرِ زلف بگیرم در خواب
کو خیالم ز ثری تا بہ ثریا گیرد

دیر ہے از تیغ زباں بر سر پیکار آمد
کہ سکندر شود و مسندِ دارا گیرد

---

[۱] آں معشوق کہ پری چہرہ است اگر طرفِ چمن خواہد رفت گل دیوانہ شدہ گریباں خواہد درید بہ طرفِ صحرا مثلِ دیوانہ خواہد رفت ؛

دی ز زلفش در حضورِ میکشان تقریر بود

از خطِ پیمانه خاطر حلقهٔ زنجیر بود

شب که از داغِ غم درین گلشن چراغ افروختند

لاله تا وقتِ سحر در خجلتِ تقصیر بود

نے همین شبنم سحرگه دامن از گل مے کشید

رنگِ گل را نیز چو شبنم شد دامن گیر بود

یادِ نو روزے که طفلِ غنچه از دوشِ بهار

مائلِ آغوشِ گرمِ باغبانِ پیر بود

طرهٔ[له] یارم بچنگ آمد قضا را از قضا

خاطرِ ناحق پریشان در پئے تدبیر بود

له۔ طرهٔ یار مراد از مطالبِ دل در دست آمد قضا را یعنی خود بخود از تقدیر حاصل شد ناحق در تدبیرات پراگنده خاطر بودم مدعا که تدبیرات سودے نمیدهد کار حواله به تقدیر است۔

چوں سہ بر آتش جا کنم نالند مرغانِ جہاں
بلبلے آتش زباں در گلشنِ کشمیر بود

یکسحر دیری غزل میخواند و طرفِ چمن
مرغِ خوش آہنگ گلشن بلبلِ تصویر بود

مرغِ دل یارب در آتش دوش گرم نالہ بود
دانہ و دامش شرار و شعلۂ جوالہ بود

بے سببِ بندِ قبائش وا نکردم کز ازل
با خیالِ چاکِ دامانش جگر پرکالہ بود

میچکد از چشم تر امروز اشکِ داغدار
دل بصحرائے جنوں شب ہم انیسِ لالہ بود

شوخ چشمے عاقبت از یک نگہ تاراج کرد
در دلِ زاہد خیالِ طاعتِ صد سالہ بود

سہ وقتیکہ بر آتشِ فراز کہ طریقۂ حمیدۂ اہلِ ہنود است جائے خواہم کرد مرغانِ جہاں یعنی استادِ السا
و سخنوراں نالہ خواہند کرد کہ ایں شخص عجیب آتش زبانے در کشمیرِ جنت نظیر بود ؛

خاطرِ دیرینه‌ام مشوش از خطِ سبزنگ شد
ای خوشا روزی که ماهِ عارضش بی هاله بود

دل ز ریحانِ خطِ او تخمِ سنبل[۱] می شود
رشتهٔ جانم بجوں غلطد رگِ گل می شود

سایهٔ مژگانِ مورِ خطِ لبش را ریشه کرد
گردنش از بس نزاکت خم ز کاکل میشود

بهرِ دستش از جنوں گلدسته بستم در چمن[۲]
از نزاکت بر سرش بارِ گراں گل میشود

ساغرِ سرشار[۳] در دستش چه ساں یارب نهم

---

۱ معنی این شعر باریک است بدین نکته که سنبل از تخمِ سنبل پیدا می شود۔ سنبل کنایه از آه که از دل می برآید۔ بدین معنی دل را تخمِ سنبل گفته شده است ؛

۲ برای دستِ معشوق گلدسته بستم خیال نکردم که بباعثِ نزاکت ها بر سرِ معشوق گل بارِ گراں است کارِ جنوں ساختم ؛ ۳ ساغرِ مالامال در دستِ یار چگونه خواهم نهاد که دستِ یار از بس نزاکت از نرگس یعنی جامِ خالی بمنزلهٔ شاخِ سنبل خمیده می شود ؛

دست گل رنگش ز نرگس شاخ سنبل میشود

از تماشائے رخ آں نازنیں پرہیز کن
کز چراغ[1] از بادِ داماں نگہ گل مے شود

در گلستانش اگر گلچیں در آید بہر دہر
گرم خوں از شعلہ آواز بلبل مے شود

یارب از فکرِ تو دل بلبل شود چوں غنچہ تنگ
بالش چوں غنچہ گل را تقابل مے شود

گل بہ دامن از چمن تا بر سمِ رود آں نازنیں
خار در پیراہن نازش رگ گل ہے مے شود

در خطر ہا گشتہ ایم از چار موج نو خط است
گر چہ بحر حسن را ابروئے کج پل میشود

نعل در آتش بقدم از بہر و آشفتہ خوست
کار من از آبِ شمشیرِ تغافل مے شود

---

[1] چراغ یعنی روئے آں نازنیں از بادِ داماں نگاہ گل خواہد شد تماشائے روئے آں نازنیں نباید کرد ، ازجہت ذکات وارد ؛

ہند را تسخیر کردم ویں ہمی از تیغ زباں
زیں غزل اکنوں مسخر شد و کابل میشود

گر مقابل با رخِ آں نازنیں گل مے شود
از خجالت ہا چو شبنم آب بلبل مے شود

مست خوابِ ناز بر فرشِ گل است آں نازنیں
خار در پہلوے او نرسم رگِ گل مے شود

با خیالِ زلفِ مشکینش بسیرِ بوستاں
بس پریشاں خاطرم از بوے سنبل میشود

گر ز رُوئے چو آتش شبنم پدید آید زمے[ل]
خاطرِ گل غنچہ از فکر و تأمل میشود

گر براے عشرت آید آں پری طرفِ چمن
سر و میناے مے گل ساغرِ مل مے شود

[ل] ہرگاہ از روے یار بہ شراب کشی عرق پیدا خواہد شد روے یار را خوبی و زیبائی زیادہ تر پیدا خواہد شد۔ گل و نگرستہ خواہد افتاد کہ از روے گل روے یار سبقت خواہد برد۔

زلف یارے عاشقان از دست دادن سہل نیست
بو الہوس آخر پشیمان زین تساہل میشود
پیچ در پیچ و مسلسل دام زلف آن پری است
مرغ دل یارب رہا کے زین تسلسل مے شود
گرچہ از عکس خم زلفش دو تابش جمع نیست
خاطرم یارب پریشان تر ز کاکل میشود
از بیاض گردنش یک جزو دیبا خواندہ ام
شرح جزوم خلق را مجموعۂ گل مے شود

بزعم آن ستم گر شب شراب از خون بلبل بود
کہ از پیمانۂ لالہ ہاے دل بدستش جام چون گل بود
مرا از صحبت گل بے تو حاصل خار غم شد
بہ پیچ و تاب بودم در چمن ہمسایہ سنبل بود
عرق ناکردہ سرو از باغ برگشتی چسان امشب
مگر در دیدۂ بے خواب بلبل ماہ من گل بود

بقائم ریخت از لافِ سپزاری شد رسوا
شبے مہ را بروے یار من قصدِ تقابل بود

ہلالم سادہ روئے کرد از بے التفاتیہا
مگر آئینہ اش را آب از تیغِ تغافل بود

دلم دست و گریباں بود با نعلِ سمندِ او
ہنوز آں ترک را در آستیں دستِ تطاول بود

زمینِ ایں غزل آخر شگفت از بادۂ رنگیں
دلِ ویرانی بچندیں زنگ در فکر و تامل بود

چو صبح[1] آید ز بامش چادرِ مہتاب بردارد
مبادا آں نازنیں را سیرِ بام از خواب بردارد

---

[1] معنی ایں شعر در نزاکت است کہ صبح بر بامِ معشوق آمدہ چادرِ مہتاب کہ بر بامِ خانۂ معشوق گستردہ باشد خواہد برداشت آں معشوقِ نازنین را مبادا سیرِ بام یعنی صداے رفتارِ صبح بر بام از خواب بیدار خواہد کرد ؛

کجا ساقی ز رنگِ گل بجامِ لالہ مے ریزد
کجا آں نازنیں جامِ شرابِ ناب بردارد

اگر در خواب مے بیند خمارِ مے فزید بہلوئش
چساں آں نازنیں بر سرِ گلِ شاداب بردارد

براِیش عکسِ مہ در آب یا رب آتشِ تیزاست
چہ حظ از چشمۂ خورشیدِ عالمتاب بردارد

دلم حیرانِ جذبِ اشتیاقِ سادہ روئے ہست
مباد ایں جذبہ از آئینۂ دل آب بردارد

خیالِ دودِ زلفش استخوانم سوخت مے ترسم
کہ دود از مغزِ جانم سر بہ پیچ و تاب بردارد

برائے وحشتش دیری غزل گفتم کہ گفت شاہ بے
بجذبِ وحشتِ نظارۂ عکس از آب بردارد

لہ کہ ساقی از رنگِ گل در جامِ لالہ شراب خواہد ریخت کہ امر محال است۔ کے آں نازنیں کہ در حدِ نزاکت است جامِ شراب خواہد برداشت کہ آں نازنیں را ہمیں شراب دے ہمیں جام باید بود ؛

نہ تنہا اشکِ مجنوں موجۂ خوناب بر دارد
غبارِ کسمہ از چشمِ غزالاں آب بر دارد

بنگاہِ گرم بلبل را ز چشمِ زاغ مے ترسم
کہ لطفِ آب رنگ از روئے گلِ شاداب بر دارد

اگر دستاں طرازم از گدازِ خنجرِ مژگاں
عرق موج از صفائے ساعدِ سہراب بر دارد

بپائے شمع ساقی مے کشیدن کارِ رنداں است[1]
کہ گلبرگ[illegible]ت رنگ از شرابِ ناب بر دارد

درین محفل حبابِ مے شکستن تہمتِ خون است
کہ مستِ ناز را از سندِ سنجاب بر دارد

---

[1] بپائے شمع مے کشیدن یعنی تیرہ گیِ پائے شمع کنایہ از پوشیدہ مے کشیدن است رنداں یعنی ہوشمنداں پوشیدہ مے میکشند کہ مبادا غیرتِ گلبرگِ تر یعنی لبِ معشوق رنگ از شراب خواہد پرآید ۔

مبادا[1] از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان غافل
قدم سرتاقدم نازک شب مهتاب بردارد

مگو[2] از اضطرابِ نفس دیری زانکه استغنا
نمیگیرد طلا بیتابیٔ سیماب بردارد

چو بلبل دودِ آه از سینهٔ بیتاب بردارد
به پیچ و تابِ سنبل غنچه را از خواب بردارد

چه رنگست اینکه از نیرنگ رخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعله سر از آب بردارد

---

[1] معنیِ این شعر بسیار پیچان است که از شعلهٔ آوازِ بلبل باغبان غافل مباد بدین وجه که سرتاقدم نازک یعنی معشوق قدم برداشته سیرِ باغ خواهد کرد۔ آن وقت بلبل شعلهٔ آواز بلند خواهد کرد از شعلهٔ آواز مبادا بوجودِ نازکِ معشوق گزندے رسد باغبان احتیاط کند مغفلت نکند

[2] این شعر مخاطب به دیری مصنف این دیوان است که اے دیری از اضطرابِ نفس مگو یعنی برائے نفس اضطراب مکن استغنا کن هرچند قاعدهٔ طلا هست که بے تابیِ سیماب دور مے کند مگر استغنا این حرف قبول نمے کند۔ که طلا از سیماب بے تابی بر نمے دارد۔

دلِ صافم کجا مائل باہلِ زنگ میگردد
سکندر ہم ازیں آئینہ ترسم آب بردارد

ظہورِ بادہ در بزمِ تو اندآفتابی کرد
قصورِ زاہد از فیضِ شبِ مہتاب بردارد

مے امشب چوں پری در شیشہ رقصاں میدانم
بیا اے شوخِ من جامِ شرابِ ناب بردارد

غزلہائے تو اے دیری زند تا ناخن بقانونے
کہ سازِ مطرباں آہنگ بے مضراب بردارد

نگاہے دارم کہ عطر از بوئے مشکِ ناب بردارد
خیالِ سنبل از خوابش بہ پیچ و تاب بردارد

دلیلِ روشن از فیضِ گلستاں عندلیب آورد
کہ شاہِ چمن دُرتاج از گلِ شاداب بردارد

ز خوابِ آتشِ رخ را بیدار کردن کارِ آدم نیست
مگر آوازِ خلخالِ پری از خواب بردارد

بسوئے خانقہ ساقی ز ابرو یک اشارت کن
کہ زاہد جام مے در سایۂ محراب بر دارد

نہ بر دارد ہنوز از شیشۂ مے پنبہ شوخ من
کہ دستار و کلہ از فرق شیخ و شاب بر دارد

بفکر[1] این زمین پیچ حریف افتد بگرد ابے
تلاشی کردہ آب از کاسۂ دولاب بر دارد

خوشا روزیکہ دیری رخت از کشمیر بر بندد
قدم ہا جانب گنگ اندرہ پنجاب بر دارد

تا کار او بمحبوب ز مژگان نمے رسد
طفل سرشک من بدبستان نمیرسد
پیغام دل ز کاکل مشکیں رسید دوش

---

[1] معنی این است در فکر این زمین حریف را گنجائش قافیہ کم است در گرداب بفکر افتادہ تلاش قافیہ کردہ گرداب دولاب را جایز خواہد کرد کہ دیری مصنف این دیوان چہار غزل درین زمین بیک قلم طبع کردہ است۔

صبح وطن بشام غریبان نمیرسد

آورد جوش گریه ٔ مینا بگوش جام[1]
با چشم خون چکان لب خندان نمیرسد

بلبل ز باد گو که بپیک صبا منال
آن رنگ گل دگر بگلستان نمیرسد

با این جنون خام بصحرا چسان رسم
دستم هنوز تا بگریبان نمیرسد

صد جا چو شانه چاک نشد سینه ٔ کسے
دست کسے بزلف پریشان نمیرسد

رشب سیکه بسته زلف دوتا شود
هرگز بعمر خویش بزندان نمیرسد

[1] شیشه را با عبارِ چکیدنِ شراب چشم خون چکان است جام را بوقتِ خالی بودن لب خندان است ازین وجه شیشه در گوش جام گفت که لب خندان شما با چشم خون چکان من را برابری ندارد رتبه و عزتِ من از شما فوق است بجرأت من نه خواهی رسید:

در حیرت از خراش و تراشش سکندرم[1]

آئینه‌اش بدیدهٔ حیران نمی‌رسد

گیرم شراب می‌خورم از جام آفتاب

دُردی بمن ز جهود و ز سیمان نمی‌رسد

چوں پری جلوه کناں بادِ سحر می آید

آں پری چهره درین باغ مگر می آید

از طرب نغمه کند بلبل و گل می رقصد

آں گلِ اندام بگلزار اگر می آید

بسکه از شرمِ قدش قالبِ خود کرد تهی

سرو چوں شیشهٔ خالی بنظر می آید

---

[1] خلاصهٔ شعر اینکه دیدهٔ حیران اشارت از چشمِ عارفان است که بقولِ اہلِ ہند مطابقِ مضمونِ دقیقِ شاستر عارف بمشاہدهٔ صنایعِ بوقلمونِ کردگار که نوبنو می بیند حیران می شود و مقامِ حیرت که مقامِ سلوک است در حیرت میباشند درین شعر کنایه ازاں چشمِ حیرانِ عارفان است آنچه که سکندر آئینه تیار کرده است تلاشِ او بیہوده است که آئینه تیار کرده او با چشمِ حیرت زدهٔ عارفان برابری نمیتواند کرد که آنقدر صفائی ندارد

خاطرم وقت سحر رو شکر خواب بہار
بانگ زد مرغ سحر یار دگر می آید

وعدهٔ وصل تو[۱] امروز بفردا افتاد
شب بپایان نه رسد عمر بسر می آید

خنجر عشق اگر زخم نزد بر جگرم
از ره دیده چرا خون جگر می آید

تیره بختان بدر شہ تقدیم ہا رفتند
ذیرمی از روشنی طبع بسر می آید

ز سرد مہری خوبان شکایتے نبود
ز گرمی آتش گل اسرایتے نبود

به ہوش باش که شمشیر بیاش گردن او
اگرچه صاف بود بے کنایتے نبود

شکست شانهٔ آن زلف تخته بندش باد

---

[۱] وصل امروز حاصل نه شد وعده بر فردا افتاد شب از درد بیم و کربت ها آن قدر طویل خواہد شد که عمر بسر خواہد رسید شب ہنوز باقی باشد

زموم میانی دل را رعنایئے نبود
چہ لازم است کہ صیاد زہ کند بکمان
مگر زتیرِ نگاہش کفایئتے نبود
بغیرِ دیدۂ خونبار پیش سنگدلاں
ززخم ہائے درونم روایئتے نبود
چہ خونِ مردہ بجامم بود چہ بادۂ ناب
گر از کرشمۂ ساقی نہایئتے نبود
نہ دلربا ست بجُز نازِ خال ہندویش
بروئے مصحفِ رخسار آیئتے نبود
چو خونِ دیدۂ دیری جہاں کند گلشن
زگلفروشِ بہاری حکایئتے نبود

ز عرق انمے بگلشن روئے نیکویش کند
خندۂ دنداں نما تر گل گلابِ رویش کند

طوقِ قمری حلقۂ زنجیرِ پاے سرو نیست[۱]
کاش آہنگِ گلستان سروِ دلجوئش کند

دستِ ظالم را مبادا بر کمر[۲] اندازۂ
کیں ہمہ کارِ جہان شمشیرِ ابروئش کند

دولتِ حسنِ خداداوش بجاے سر کشید
کز پر و بالِ ہما بالینِ سنگِ کوئش کند

در شبِ وصلش[۳] بروزِ ہجر مشتاقم بجان
بسکہ پرداز ستم طبعِ جفا جوئش کند

پنبہ[۴] از مینا کہ بردارد کہ ساقی تند خوست

۱؎ طوقِ قمری ہنوز حلقۂ زنجیرِ پاے سرو نشدہ است ازیں وجہ تمنّا میکنم کہ سروِ دلجوے یار یعنی قامتِ یار سیرِ گلستان کند سرو آن قدِ یار را دیدہ دیوانہ شود قمری از طوقِ خود حلقۂ زنجیرِ پاے رو اندازد ؛ ۲؎ دستِ ظالم را بر کمر اندازہ شدن کنایہ از اندازۂ شمشیر کشیدن است کہ بر کمر در نیامِ شمشیر بستہ میباشد ؛ ۳؎ در شبِ وصالِ یار طبعِ جفا جوے یار بسیار ستمگاری میکند ازیں با عث خواہانِ روزِ ہجرم ہستم کہ در روزِ ہجر آنقدر اذیّت نیست ؛ ۴؎ پنبہ از شیشۂ مے چگونہ کسے برداشت کند چرا کہ ساقی تند خوے را ست اعتراض خواہد کرد ازیں وجہ تمنّا میکنم مے کہ بمنزلۂ آتش است اگر جذبِ شعلہ از تندخوئی ساقی خواہد کرد شعلہ در شیشۂ مے بلند شدہ پنبہ شیشۂ مے را خواہد سوخت شراب توانم کشید.

آتش مے کاش جذب شعلہ از خویش کند
دیدی از کشمیر تا ایران زمین یار کیست
تا تلاش این زمین طبع غزل گوش کند

رُخے چو ماہ کہ بے پردہ در جہاں گردید
کہ پارہ پارہ دلِ ماہ چوں کتاں گردید
کہ بے دریغ علم کرد تیغ از ابرو
بہ تیرِ غمزہ کہ خوں ریزِ عاشقاں گردید
کہ شانہ زد بخشم وپیچ زُلفِ عنبر بار
کہ مشک خیز چو صحرائے چیں جہاں گردید
کہ گُل بسبزہ گلستاں کشیدہ دامن رفت
کہ سرو گُل زپیش از چمن رواں گردید
کہ زد قفا بُرخ ماہِ آسماں یارب
کہ جبہہ سا بدرِ خسروِ زماں گردید
سنہ زمانہ جواں دولت و جواں بخت است

کہ پیر چرخ پئے نعد متقش جواں گردید
شکوہ شستہ علم افراختہ بر فلک دیری
بگرد پرچم اقبال کہکشاں گردید

حاصل ز کوئے یار غبارے صبا نکرد
از دام گرد باد شکارے صبا نکرد
تا پائے خود ز شبنم گل در چمن رُو شست
بر خاک کوئے یار گذارے صبا نہ کرد
گل گل دلم سحر بہوائے گلے شگفت
این غنچہ را کشائش کارے صبا نہ کرد
با صد ادب گزشت کہ یکبار سوئے را
آشفتہ از دو زلف نگارے صبا نکرد
دیری بہار حسن کجا رفت از چمن
با سرو و گل بباغ قرارے صبا نہ کرد

خندهٔ دندان‌نما صبحِ بناگوشش که کرد
در جهان این نکته را روشن، دُرِ گوشش که کرد

امشب از خونابهٔ چشمم گل از بستر شگفت
آن سمنبر خوابِ خوش یا رب در آغوشش که کرد

از تبسم دلبری تاراجِ هوشش از نیم ناز
لعلِ می‌نوشش که چشمِ نیم مدهوشش که کرد

گل بسر چون گل قبای تنگ در بر دوش بود
امشبم[۱] عریانِ تمنای بر و دوشش که کرد

در چمن جامِ گل و نرگس بهار آورده است
آرزو جام پیاپی لعلِ مینوشش که کرد

بلبل و قمری[۲] یک‌رنگ باهم بلبل و قمری شدند
جامهٔ گلرنگ خوش سرو قباپوشش که کرد

---

[۱] خلاصهٔ معنی این که دوشش در عیش و عشرت بودم امشب بباعث تمنای بر و دوشِ یار دیوانه شده جامه دریده عریان یعنی برهنه شدم۔ [۲] قمری و بلبل عاشقِ سرو و گل است آن یار که قامت مانندِ سرو دارد و جامهٔ گلرنگ در بر کرد بدین وجه باهم بلبل و قمری اتفاق کرده برای تماشای یار رفتند؛

عاقبت دیر می به ترک نوش دار و گفت رفت
جانِ شیرینِ یار تصدق بر لبِ نوش که کرد

ز موج خیزیِ اشکم سحاب میلرزد
ز دودِ داغِ دلم آفتاب میلرزد

سوالِ بوسه چه سازم ازان کمان ابرو
که خاطرم ز خدنگِ جواب میلرزد

هراز دفترِ عشق است نیم جان باقی
دلِ دو نیم زفکرِ حساب میلرزد

غزالِ ماه ز شیرِ فلک مگر لرزید
که عکسِ ماه بدریای آب میلرزد

شب فراق چه خسپم که جان ز آتش وحشت
ز سیر پای غزالان خواب میلرزد

بجا بخواب رود یک شب از غم بیکس
کسیکه از غم روزِ حساب میلرزد

زپیرِ ہند[1] برخدا را گند بیند استصواب
کہ دیریست از عملِ ناصواب میل لرزد

آید آں گل پیرہن نظارہ را گلچیں کنید
پنجۂ مژگان رنگ گلچیدن چو گل رنگیں کنید

سخت کوشیہا چہ لازم درجہاں چوں کوہکن
جانِ شیریں را تصدق بر لبِ شیریں کنید

نیست خوش دل بستگی بر دولتِ پا در رکاب
خوش بود گر توسنِ دل را بہ ہمت زیں کنید

بر کمانِ آسماں زہ بست و تیر انداز[2] شد
قوتِ بازوئے تیرانداز را تحسین کنید

---

[1] پیر و پیر کنایہ از اشارت از پنڈت پیر بر مرشد پاک دیریست مصنف ایں کتاب است کہ ازو باشارہ استصواب میکند ؎

[2] تیر انداز اشارت از معشوقِ حقیقی است یعنی آں معشوقِ حقیقی بر کمانِ آسمان بقوتِ بازوے خود زہ بستہ تیر اندازی میکند قوتِ بازوے او را مدحت و تحسین کنید ؎

آب شد اما سمۂ الف از رازش تر نہ کرد

بردلِ بے جرأتم اے عاشقاں نفریں کنید

در چمن فردا نمید انم چہ رنگ آید پدید

مے کشی امروز باراں با گل و نسریں کنید

دیر ہی از جرأت رقم کردم جواب او کہ گفت

آمد آں مہ داغہائے سینہ را رنگیں کنید

بے خیالِ نامتش آشوب ہا برپا شود

خاطرم[1] دور از الف باشد خطر پیدا شود

قامتش آید بجولاں شور و شر برپا شود

عالمے خاموش گردد چوں لبش گویا شود

بے نوا عاشق زبے شمعی نہ ریزد آبرو

رشتۂ جاں را بسوزد انجمن آرا شود

---

[1] خاطر را حرف الف جدا شدہ خطرے شود۔ مفہومِ شعر ایں است کہ بے خیالِ قامتِ یار کہ بمنزلۂ الف است خطر و آشوب پیدا مے شود۔

باسہی سرو روان یار در طرفِ چمن
گر مقابل سرو گردد عاقبت بے پا شود

گر جنون بے پردہ سازد داغِ پنہانِ دلم
لالہ رقصان چون پری در دامنِ صحرا شود

اے خوشا مجلس کہ آید یار مخمورِ شراب
شیشہا خالی و ساغرہا پُر از صہبا شود

برفرازِ کوہ چون فرہاد مجنون جا گرفت
گوشۂ صحرا مگر از گریہ ام دریا شود[1]

در دلم افسانۂ فرہاد امشب کار کرد
خوش بود گر بستر و بالینِ من خارا شود

جانِ شیرین را نثارش مے کنم دیری اگر
بوسۂ از لعلِ نوشینش نصیبِ ما شود

---

[1] مجنون صحرا نشین است بر بلندیِ کوہ مانندِ فرہاد رفتہ نشستہ چراکہ صحرا از کثرتِ گریۂ من دریا میگردد در دریا مجنون غرقِ آب مے شد۔

زمین و آسماں را زیر و بالا سادہ روئے کرد[1]
کہ صبح از آبِ آئینہ رخش را شست و شوئے کرد

ز خوابِ مست شد بیدار چشم حلقہ ہر مو
دلم در بندِ زلفش بسکہ امشب ہائے ہوئے کرد

ز تابِ آتشِ گل دستِ گلچیں سوختن دارد[2]
کہ آہنگِ چمن با شیشۂ شعلہ خوئے کرد

مگر آں غنچہ لب امروز بر سر میزند گل را
کہ با گلچیں چنیں گستاخ بلبل گفتگوئے کرد

گلستاں در بغل آں طفل آمد از دبستانے
دلِ دیوانہ ام در بوستانہا جستجوئے کرد

چرا با روئے رنگیں موئے مشکیں خانہ خوش کردے

---

[1] خلاصۂ معنی ایں است کہ آئینہ را قاعدہ است کہ عکس را زیر و بالا میاز د صبح کہ روئے یار را
از آب آئینہ شست و شو ساخت بدیں وجہ روئے زمین و آسماں را زیر و بالا نمود :

[2] آتش گل از روئے غضب تیز شدہ دست گلچیں را میسوزد کہ یار در چمن آمدہ خواہش شراب کشی
دارد و برائے تماشائے یار گلہا موجود بودن لازم است :

که گل دعوئی بطرف بوستاں از رنگ و بوئے کرد

چناں در پری زمین این غزل را کرد گل کاری

که هر بلبل بگلے از رنگِ معنی آرزوئے کرد

بسکه دل ها را بقیدِ زلف ظالم آب کرد

حلقهٔ هر مو دلیل حلقهٔ گرداب کرد

گرمئ رفتارِ شبنم [۱] آفتابِ محشر است

ماهِ من یارب چساں در سایهٔ گل خواب کرد

بستهٔ [۲] زنجیر چوں دیوانه شد پاے خیال

۱ـ شبنم بر برگ ها ے گل است رفتارِ شبنم بمنزلهٔ آفتابِ محشر گرمی پیدا کرد یارِ من که بسیار نازک اندام است درسایهٔ گل چگونه خواب کرد جاے تعجب است ؛

۲ـ دریں شعر معنی باریک دارد یکے آں که قاعده است که بدیدنِ پری دیوانگی پیدا میشود

هر جا که آں پری یعنی آں معشوق پری چهره خفته بود خیالِ عاشق در آنجا رفت آں پری را دیده دیوانه شد ـ پاے او را ازیں وجه زنجیر کردند معنی دویم آں که آں پری هر جا که درخواب بود پاے خیال را بزنجیر بسته کردند بدیں وجه که مبادا از صداے رفتارِ خیال از خواب بیدار شود ؛

هر کجا خواب آن پری بر مسندِ سنجاب کرد

دست من کوته ادب از نافِ پستان کرده بُود

بوی زُلفش چارهٔ دردِ دلِ بیتاب کرد

از رگِ گُل تا سحر[۱] میریخت خونِ آفتاب

ماهِ من سیرِ چمن تنها شبِ مهتاب کرد

کشفِ رازِ چرخِ مینائی تمنّا داشت دل

عاقبت از دولتِ جامِ شرابِ ناب کرد

نی همین کشمیر را از شعرِ خوش دلبری گرفت

زین غزل تسخیرِ ملکِ کابل و پنجاب کرد

عاقبت زاهد تمنّای مئے گلرنگ کرد

شیشهٔ مَی را شکستِ توبه کارِ سنگ کرد

---

[۱] معنی این شعر باریک است که یارِ من تنها یعنی جریده طور در شبِ مهتاب سیرِ باغ کرد گل را از غیرتِ یار سراسر خونِ گرم شده بجوش آمده تا صُبح از رگ های گل خونِ آفتاب یعنی خونِ گرم مے چکید ۞

شعلهٔ آوازِ بلبل دود از سنبل کشید[۱]
آتشیں خوئے مگر سوئے چمن آهنگ کرد

دل ز گلفتهاے عالم پائمالِ غم نشد
پنجهٔ اسکندر صفت آئینه ام بازنگ کرد[۲]

گاه بدمست و گهے مخمور گه بیمار شد
چشمِ جادو دلفریبی ها بچندیں رنگ کرد

میرود تنها زبے مهری هنوز آں آفتاب[۳]

۱ـ شاید یارِ آتشیں خو بطرفِ باغ آمده بلبل را واهمه پیدا شد که مبادا گلهاے باغ را از تند خوئی برهم زند آں قدر شعلهٔ آواز تیز کرد که سنبل سوخته شد دود از نهادِ سنبل بر آمد۔

۲ـ زنگ دو معنی دارد یکے زنگارِ آئینه دوم ملکِ زنگ و قوم زنگیاں دریں شعر هر دو معنی کار آمد است که آئینه با زنگار بمنزلهٔ سکندر با زنگیان هم پنجگی کرد نیز لفظِ آئینه بالفظِ سکندر تناسبِ خوب دارد۔ که سکندر آئینه را بنا کرده است از روے تناسبِ الفاظ دریں شعر متانت است۔

۳ـ آں آفتاب یعنی آں یار هنوز تنها میرود با ما نزدیک نمے آید۔ هر چند امروز ماه با برجیس یعنی مشتری در خرچنگ یعنی برج سرطان قران نمود۔ بقولِ اختر شناسان قرانِ ماه و مشتری قران السعدین است علی الخصوص در برج سرطان سعید تر است که برج سرطان خانهٔ ماه و بیتُ الشرف مشتری هم شد

مہ قِران امروز با برجیس در خرچنگ کرد

یک حباب از جام مے با تاجِ شاہی ہمسر است

این عدالت جسم از مصاف بصد براو رنگ کرد

طبعِ دیری بسکہ از فوجِ مضامین دور داشت

تیغ شد با طبعِ شوکت بے محابا جنگ کرد

صبح است گلفروشں ببازار میرود

گُل زر بکف بطرزِ خریدار میرود

مانندِ آہ[۱] از لبِ جو سرو مے پرد

سروِ روانِ من چو بہ گلزار میرود

از سرگذشت گریۂ ما بے خبر ہنوز

مینا کہ وقتِ گریہ زِ دستار میرود

۱۔ خلاصۂ این شعر این است کہ نوعیکہ مدِ آہ از لب مے پرد بدان نوع از لبِ جو سرو کہ بمنزلۂ مدِ آہ است

مے پرد ہمان وقت کہ سروِ روان یعنی قامتِ یار در گلزار خواہد رفت ؎

منصور را[1] بمدرسۂ درد مے بریم
طفلیست نے سوار کہ بر دار میرود

مویم سفید گردد و اُفتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار میرود

از نافِ یار تارِ نگاہم گرہ گرفت
آساں ز چشم آمد و دشوار میرود

بشکست شیشۂ فلک از سنگِ محتسب
دیری ہنوز بر درِ خمار میرود

عشقش دلِ غمینِ مرا غم گداز شد
عمرم بہ بحثِ زلفِ دراز ش دراز شد

از نیم نازہ مستِ طرب کرد ساقیم

---

[1] قصۂ منصور معروف مشہور است کہ مست فقیرے بود اورا بدار کشیدہ اند معنیِ ایں شعر ایں است کہ منصور را بمکتبِ درد بابتِ تعلیم گرفتن خواہیم برد کہ ہنوز طفلِ نے سوار است زیرا کہ بر دار رفتار کرد ؛

پیمانۂ ام ز منّت مے بے نیاز شُد
کارم رسیدہ بُود ز بس تشنگی بجاں
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد
آں ماہ ترکِ شوخ بست بغارتگری کمر
تاراج یکجہاں بہ یکے ترکِ تاز شُد
آں مُرغِ زیرکم کہ بفکرم دریں چمن
رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شُد
آورد بادِ صُبح ز رضواں بشارتے
رندانِ عشق را درِ فردوس باز شُد
ویری میرس قصّۂ دور و دراز را
سرِّ تحقیق ہمہ کشف از مجاز شُد

۱؎ من مُرغے آں قدر زیرک و ہوشیار ہستم کہ بفکرِ من دریں چمن رنگِ بہار سینۂ رنگینِ باز شُد
یعنی از رنگِ بہار اگرچہ فرحت آور است سینۂ رنگینِ باز کہ قاتلِ مُرغاں است تصوّر میکنم کہ
زیرک و دانا از بلاہا در ہراس مے باشد ؎

جامِ جم وقتِ سحر دوش بخوابم دادند
وانگہ از شیشۂ دل بادۂ نابم دادند

[۱] عذر ہر چند زِ بے حوصلگی کردم پیش
جامِ سرشار پیاپے بعتابم دادند

[۲] جامِ خورشید خمارم نتوانست شکست
لاجرم از خُمِ شب رطلِ شرابم دادند

[۳] آرزوے گُلِ بے خار بہ گلزارِ ارم بُرد
بسکہ گل آب شُد از شرم گلابم دادند

نیم بسمل شدہ کردم زِ پے آب سوال

---

[۱] این شعر تابعِ مطلعِ این غزل است من ہر چند عذرات بساقیِ عالمِ غیب کردم کہ حوصلہ یعنی برداشتِ این شرابِ ناب ندارم بر من با عتاب کرد جامِ سرشار پیاپے داد:

[۲] این بیت ہم تابعِ مطلع است کہ از جامِ خورشید خمارِ من شکستہ نہ شد ہوشِ شراب باقی ماند ازین رو ساقیِ غیب از خُمِ شب رطلِ شراب یعنی پیمانۂ کلانِ شراب داد ازان نشۂ من کفایت شد

[۳] این بیت ہم تابع است کہ بہ تمنائے گلِ بے خار یعنی معشوقِ حقیقی در گلزارِ ارم رفتم گلِ بے خار در گلزارِ ارم نہ بود گلہا از شرم آب شدند گلابم حاصل شُد:

بادۂ نو روز و لبِ نو گلِ خندانِ چمن
یاد از عشرتِ ایّامِ شبابم دادند

دیری از تشنہ لبیم جاں بلب آمد چہ کنم
عاشقم گفتہ برائے بسرابم دادند

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوش دارُوئے امدادِ حیاتم دادند

همہ شب تشنۂ دیدارِ تجلّی بُودم[۱]
صُبح بر چشمۂ خورشید براتم دادند

عاشقاں منزلتِ مُشتِ غبارم دانند[۲]
کہ بنقشِ قدمِ خود درجاتم دادند

---

۱ ایں بیت تابعِ مطلعِ ایں غزل است کہ تمام شب جُویائے دیدارِ تجلّئے یعنی جلوۂ ذات بُودم صُبح دم بر چشمۂ آفتاب برات دادند کہ همیں جلوۂ ذات است ؛

۲ عاشقاں یعنی صاحبدلاں قدرِ مُشکِ غبارِ من یعنی وجودِ من میدانند کہ بنقشِ قدمِ خود بمُشتِ غبارم یعنی وجُودم گذاشتہ مرا درجۂ عالی بخشیدہ اند ؛

آتشِ عشق[1] جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

مست ازاں جام شرابم کہ بخوابِ نوشیں
از کفِ ساقیٔ شیریں حرکاتم دادند

در شبِ وصل[2] غمِ ہجر فراموش مکن
کہ حیاتِ ابد از فکرِ مماتم دادند

دلِ بیمار نہ شد مائلِ نارِ پستاں
در شبِ وصل عجب صبر و ثباتم دادند

گرچہ عمرم بغمِ ہجر بسر آمد دیری
دوش وقتِ سحر از غصّہ نجاتم دادند

---

[1] دریں بیت تلمیع بیتِ بالااست آتشِ عشق جہاں سوز از عاشقاں یعنی صاحبدلاں سوال کردم ہمگی شررِ شوق مرا بطورِ خیرات دادند زیرا کہ مرا حوصلۂ آتشِ عشقِ جہاں سوز نداشتند ؛

[2] در شبِ وصال غمِ ہجر فراموش نباید کرد یعنی وقتِ شادی غم یاد باید آورد کہ فکرِ ممات باعثِ حیاتِ جاوید است ؛

جامہ زیبا شیکہ در باغِ جہاں گُل بر سر اند
خار در پیراہن از شوقِ رُخِ آں دلبر اند
درمیاں با چہرۂ چوں مرمرِ سیم برگردِ من
گُل رُخاں چوں برگ ہائے گُل پس یکدیگر اند
خاک بر سرِ عاقبت چوں گنجہا خواہند بُود
خواجگاں بے ہودہ دائم آرزومندِ زر اند
حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ محشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند
ہر کسے جاں سوز یارب ہیچ کس دلسوز نیست
روزگارم مجمر و یارانِ دُنیا اخگر اند
یا ورم داورمپرس از داوری ہائے فلک

داوری ہا درگذر از التفاتِ داور اند
کے برنگِ بادۂ میناے دل پابند پے
ایں ہوس ناکاں کہ مدہوش از شرابِ احمر اند
پے برند آخر بگنجِ حُسنِ بے پایانِ دوست

در جهان آنانکه عاری از تمنای زر اند

دیری از تشریف شاه هند میدارند عار

عور مردانیکه کسوت پوش از خاکستر اند

ردی بکوی رقیبان عرق فشان تا چند

رود بخاک دُر اشک عاشقان تا چند

پیاله گیر ز خونم درین چمن آخر

بجام لاله کشی آب ارغوان تا چند

بجانم از لب خاموش گل درین گلزار

ز عندلیب کنم گوش داستان تا چند

بباغ و راغ چو پیر خزان زر افشان باش

چو طفل غنچه بصد پرده زر نهان تا چند

بکوی میکده آمد چو گلفروش بهار

خراب جام گل و لاله باغبان تا چند

چو شیشه[۱] سر نه نهادی شبے بروے زمیں
کنی شکایتِ مینا ے آسماں تا چند

دل بده نسیم زدیری بهارے بوسه بگیر
به نیم غمزهٔ پری نقد نیم جاں تا چند

گر نظر یارب براں سروِ خراماں افگند
از نظر قمری سہی سروِ گلستاں افگند

با خطِ مشکیں رود گر در چمن آں سروِ ناز
سر بپاے نازکش چوں سایه ریحاں افگند

تیغ و خنجر میدمد چوں سبزه و سوسن ز خاک
آں ستمگر سایهٔ خود گر به بستاں افگند

قتلِ عالم[۲] کرد امّا فارغ آں قتّال نیست
تا چو سوسن تیغ بر خاکِ شهیداں افگند

---

[۱] ایں بیت خطاب به کاهل است که اے اہلِ شبے مانندِ شیشه سر بر زمین نه نهادی یعنی ریاضتے و عبادتے نه کردی شکایتِ ناهنجاریِ آسماں بے هوده میکنی ریاضت و عبادت باید کرد۔

[۲] آں قتّال یعنی آں معشوق عالمے را هلاک کرد امّا هنوز فراغت از فکرِ قتل ندارد آں وقت فارغ خواهد شد که مانندِ سوسن تیغ بر خاکِ شهیداں خواهد انداخت سوسن بمنزلهٔ شمشیر بر خاکِ مزار روئیده مے باشد

آفتاب[۱] از بس طرب طرفِ کلاہ خواہد شکست
ماہِ من چوں پردہ بر رخسارِ تاباں افگند

با چنیں رنگِ چمن ترسم کہ آتش نوبہار
بر سرِ شمشاد چوں سروِ چراغاں افگند

شعرِ دیری شعلہ انگیز است در اطرافِ ہند
بسکہ تیز است ایں غزل آتش بایراں افگند

خاکِ رہے کہ از قدمش پے سپر شود
کحل البصر بدیدۂ اہلِ نظر شود

گلہا شدند آب ز شرمِ رخش بباغ
در آتشم کہ دامنش از آب تر شود

حیف آنکہ خاک بر درِ آں سیم بر نہ گشت
خاکش بسر چو گنج کہ مائل بہ زر شود

---

[۱] وقتیکہ آں معشوق رُخ خود خواہد پوشید آفتاب طرفِ خواہد شکست یعنی شاد و خرّم خواہد شد ورنہ روبروے آں معشوق خجل و غمناک است کہ جمال و جلالِ آں معشوق از آفتاب برتر و بہتر است

خاطر شگفته شد به هوای بهارِ حسن
چون غنچه که وا به نسیم سحر شود

حق در دست و پے بتحقیق نبرده ایم
افسوس بر کسے که ز حق بیخبر شود

در سنگ گرچه رخنه ز اشکم پدید شد
امید نیست در دلِ سختش اثر شود

چون مه کشد به سینهٔ افلاک داغ ها
داغِ دلم که تیرِ فلک را سپر شود

دیر ہی نهفته ایم بدل دردِ اشتیاق
ترسم که اشک بر رخِ ما پرده در شود

*

یار با گوه دگر همسر و همشانم کرد
سرم تیغ زد و لاله بدامانم کرد

زیرِ لب گفت شہِ[1] حسنِ تو در گوشِ دلم
مور در قبضۂ خود مُہرِ سلیمانم کرد

پُر غبار است دلِ من ز تماشائے جہاں
طلعتِ آئینہ سیمائے تو حیرانم کرد

پرِ پروانہ ببالینِ من سوختہ بُود[2]
شمع بے تاب شُد و خواب پریشانم کرد

نیلیِ روئے من از سیلیِ استاد غلط
زہرِ چشمِ تو سرایت بدبستانم کرد

آتشِ شوقِ بلندم شُد و شُد مشکل کار
آبِ شمشیرِ سیہ تابِ تو آسانم کرد

لہ شاہِ حُسن یعنی رُخسارِ یار آہستہ در گوشِ دلم گفت کہ مور یعنی خط در تصرفِ خود مہرِ سلیمان اشارتاً خاتمِ سلیمانِ من کہ نسبتِ خاتمِ بادہان است در آورد خلاصۂ معنی این کہ خط دہانِ یار را احاطہ کرد ؛ سلہ در بالینِ من پرِ پروانہ بُود شمع بہ شوقِ پروانہ بے تاب شد مرا خواب پریشان گردید یعنی خواب کردن نہ شد. خلاصۂ معنی این است کہ فقط عاشق برائے معشوق کوشش نمیکند از طرفِ معشوق ہم برائے عاشق کشش است ؛

دیری از گرمیِ طبعم بہ تہِ خاکِ سخن
آنقدر سوخت کہ از گفتہ پشیمانم کرد

دلش بہ بزمِ طرب مائلِ شراب نہ شُد
ز داغِ عشق دلِ کس مگر کباب نہ شُد

چگونہ بر لبِ میگونِ یار بوسہ زند
لبم کہ جرعہ کشِ از جامِ آفتاب نہ شُد

سوالِ بوسہ مکن رائیگاں ازاں لبِ لعل
کہ نقدِ جاں بہ کفِ و حاصلم جواب نہ شُد

سکندر آبِ بقا جُست سعی بیجا کرد
چرا زِ لعلِ لبِ یار کامیاب نہ شُد

دلم بر آتشِ رشکِ بہار مے سوزد
کہ گُل مقابلِ رویش ز شرم آب نہ شُد

فسونِ نرگسِ ساقی مگر نکرد کارے
کہ رندِ عشق بافسانہ مستِ خواب نہ شُد

حدیثِ عشق بخوانم زگفتهٔ دیرے
کہ سیرِ معنویم حاصل از کتاب نہ شُد

از سرِ ہواسےِ پاےِ نگارم قضا نبرد
نقشِ قدم زمشتِ غبارم صبا نبرد

بکشا گرہ زشیشۂ دل اے نسیمِ صُبح
دردِ سرِ خُمارِ صبوحی زما نبرد

آورد بادِ صُبح دریں باغ بوئے زُلف
یک مُرغِ جاں زحلقۂ دامِ بلا نبرد

در بزمِ[1] یار دوش شنیدم طرب نہ بُود
ساقی بہ شیشہ خونِ دلِ ما من چرا نبرد

از دولتِ خیالِ سگِ کوےِ یار دوش
خوابم بزیرِ سایۂ بالِ ہما نبرد

---

[1] در مجلسِ یار عشرت نہ بُود ساقی چرا خونِ دلِ من عوضِ شراب در مجلس نہ بُرد یار را خونِ من پسند است از خونِ من یارِ مستِ عشرت حاصل شُد

آں سادہ رُو چگونہ بما روبرو شود
آئینہ پیش روے خود از حیا نبرد

بُرد است شعرِ دلکش من ہوش دلبراں
ڈیری دلم کشاکشِ زلفِ دوتا نبرد

بیقراری پنبہ بر داغم چو سیماب آورد
آتشِ تیز است خاکستر کجا تاب آورد

شوقِ امشب تیشۂ فرہاد بر دل میزند
دیدہ را افسانۂ شیریں کجا خواب آورد

از برم جاں رفتہ جاناں میرساند زالِ چرخ
نوش دارو را پس از مردن بہ سہراب آورد

در چمن جامِ گل و نرگس بہار آوردہ است
وقت ساقی خوش کہ مینائے مے ناب آورد

بے سبب ڈیری نگردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

آں لبِ نوشں زجاں است لذیذ
واں دہن بیش از آں است لذیذ
گرچہ دشنام لبش تلخ تر است
وعدۂ لطفِ نہاں است لذیذ
گفتم از تلخیِ دشنام غلط
چوں طبرزد سخناں است لذیذ
زہر در جام اگر مے ریزد
از کفِ پیرِ مغاں است لذیذ
بادۂ تلخ بہ پیری یا رب
با رخِ تازہ جواں است لذیذ
قانعم نعمتِ الواں چہ کنم
دم آب و لب ناں است لذیذ
شعرِ دیری بجہاں شکر ریخت
خلق را کام و زباں است لذیذ

به رنگ لاله بسبزم چمن پیاله بگیر
ز رنگ مے خبر از رنگ روے لاله بگیر

گره ز شیشهٔ دل چو کشود خمار شکن
ترا که گفت که جام مے دوساله بگیر

نسیم غالیه سلے بهار گفت که جام
بیاد روے بت عنبرین کلاله بگیر

دلم ز ناله بلبل درین چمن تنگ است
بسرمه سا نظرے چند راه ناله بگیر

بگرد ماه رخت هاله شد ز خط پیدا
دل رمیدهٔ مارا مدام هاله بگیر

بمست سیر کتاب اے صبا هدایت کن
ز پیر میکده تعلیم یک رساله بگیر

بکنج خانه غم دل نمیشود زائل
بیا بمیکده دیری بکف پیاله بگیر

روے محبوب ترا غازہ حجابِ دیگر
عرقِ شرم بود بندِ نقابِ دیگر

نہ ہم لختِ جگر بر سرِ آتش چہ کنم
کہ پسندِ دلِ او نیست کبابِ دیگر

آسماں ساغرِ خورشید عبث آورد ے
مستئ دل بود از جامِ شرابِ دیگر

بہ بستاں نہ روم سیرِ گلستاں نہ کنم
مصرعِ زلف بخوانم ز کتابِ دیگر

حلقۂ چشمِ پری نیست مہیا چہ کنم
شوخِ من پا نگذارد برکابِ دیگر

باقی از زلفِ تو جاں زعبث امروزم
با خطِ روے تو فرد است حسابِ دیگر

صُبح[1] پرسید کہ مینائے فلک شب کہ شکست
دیرمی از مستیٔ مے بود بخوابِ دیگر

چشمِ فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صُلح میسازد بہ جنگِ دیگر

تیغِ[2] من چوں سوسن از زنگار جوہر میدہد
نالہ ام از سرمۂ چشمت بآہنگِ دگر

کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یکسرِ مو از دو گیسوے تو در چنگِ دگر

---

[1] خلاصۂ معنی این کہ دیرمی کہ مُصنّفِ این دیوان است شبانہ بموجبِ مستیٔ شراب آں قدر در خوابِ سنگین بُود کہ وقتِ صُبح از فلک پرسید کہ دوش شب از شور و غوغاے انقلابِ دُنیا از خواب بیدار نشُد۔ دریں بارہ ہم اشارت ہست کہ دیرمی بعدِ فناے دُنیا زندہ و موجود است۔

[2] معنیِ شعر این کہ از رو بسرمہ در آواز قصور پیدا مے شود و صداے بلند کردن نمیشود مگر نالۂ من از سرمۂ چشمِ یار صداے بلند پیدا کرد نوعیکہ تیغِ سوسن را از زنگارِ سبز ہیچ قصور ہم پیدا نمے شود بلکہ جوہر پیدا میگردد۔

اے دل اندر زلفِ پیچا پیچِ او پایاں کجاست
گر بصد فرسنگ گردی مست فرسنگِ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر است
بادہ را از قربِ گلبرگِ ترش رنگِ دگر
داشتم کوہِ تحمّل طاقتم اکنوں نماند
بر سرم اے آسماں ہر دم مزن سنگِ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیِ دیرمی چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

بے رخش طرفِ گلستانم چہ کار
با گل و نسرین و ریحانم چہ کار
با لبِ جوے و لبِ جامِ شراب
بے لبِ میگونِ جانانم چہ کار
در جہالم قامتش افروخت شمع
با سہی سرو و چراغانم چہ کار

الفتم با خویش و با بیگانہ نیست
عاشقم با این و با آنم چہ کار

عاشقم تعلیم عشقم از بر است
اے معلم با دبستانم چہ کار

عشق بیژن[1] خواندم از شہنامہا
ورنہ با ایران و تورانم چہ کار

از گریباں چاکی اے مجنوں مناز[2]
بے لباسم با گریبانم چہ کار

از از این دو پستاں بہ شدم

---

[1] داستانِ قصۂ عشقِ بیژن کہ بر دخترِ افراسیاب عاشق شدہ بود در شاہنامہ درج است خلاصۂ شعر این است کہ من سیرِ کتابِ شاہنامہ بابتِ خواندنِ قصۂ عشقِ بیژن کردم ورنہ مرا با قصہ ہائے ایران و توران کہ در شاہنامہ نوشتہ اند چہ کار بُود ۔

[2] اے مجنوں از گریباں چاک کردنِ خود نازش مکن من عریاں ہستم جامہ ندارم با گریباں چاک کردن چہ کار دارم تو ہنوز جامہ پوشیدہ ہستی جامہ مراد از تعلقاتِ دنیا است ترا ہنوز با دنیا تعلق است من از تعلقاتِ دنیا در گزشتہ ہستم این شعر خطاب بمجنوں است

اے طبیبان باسپستانم چہ کار
طالعے[1] دارم کہ یارم یاور است
با مہ و برجیس و کیوانم چہ کار
شاہِ من پرتاب سنگھ است ازازل
با گُلہ دارانِ دورانم چہ کار
واعظا با سلسبیلم در بہشت
بے سہی سروِ خرامانم چہ کار
قبلۂ حاجاتِ من دیر است و بس
زیری استم با مسلمانم[3] چہ کار

خاطرم بُرد گُل و رنگِ بہار

---

[1] طالع بمعنی ساعت تولد است معنیِ شعر ایں است کہ بر طالعِ سعید دقوتی زادہ ہستم آنقدر قوتِ طالع دارم کہ یار مرا یاور شدہ است من بمراد رسیدہ استم حالا با خیالِ سعید و نحسِ سیرِ ستارہ ہا چہ کار دارم بقولِ اہلِ تنجیم قوتِ طالع اذکردہ قوتِ ستارہ ہا فوق است یعنی کسے کہ طالعِ قوی داشتہ باشد پروائے سعید و نحسِ کواکب ندارد۔

اینچہ رنگ است وچہ نیرنگِ بہار
بے رخش لالۂ داغ است چمن
غنچہ گشتہ است دل تنگِ بہار
بارخش ریخت بقائم اخر
درچمن فوجِ ظفر جنگِ بہار
زرِ گل کرد نثارِ سرِ دوست
مرحبا دانش و فرہنگِ بہار
مرغِ زیرک بچمن خواب نہ کرد[1]
یافت عزمِ گل و آہنگِ بہار
بلبل از سادہ دلی یک رنگ است
درچمن با گل صد رنگِ بہار
غنچہ گردید دلِ اہلِ سخن
با چنین قافیۂ تنگِ بہار

---

[1] مرغِ زیرک درچمن مستِ خوابِ غفلت نہ گردید بدین وجہ کہ دریافت کرد کہ گل وبہار جلد خواہد رفت وبے وفا ہست مرادِ شعر این است کہ خردمند غافل نہ خواہد شد کہ دنیا ناپائدار وبے وفا است ؎

دیری از فکرتِ رنگین آغاز
چنگ زد طبعِ تو با چنگِ بہار

رندی اگر ز دست مده جام زینہار
گردن مکش ز زلفِ دلارام زینہار

اے بوالہوس مکوش کہ عنقا شکار کرد
بگذر ازین خیال منہ دام زینہار

تا نقشِ بندگی نزنی بر نگینِ دل
اے نام جوے دہر مجو نام زینہار

گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دہر مجو نام زینہار

خوابِ درازِ سلسلہ جنبانِ مرگ ہست
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار

سرخوش بیادِ نرگسِ مخمورِ یار باش
مستی مکن ز جامِ مے خام زینہار

می پیرِ دیر گفت قدح نوش کُن خموش
دیری منال از غمِ ایّام زینہار

گُل چو دیوانہ گریباں ندرید است ہنوز
آں پری طرفِ گلستاں نہ رسید است ہنوز

داغم از جامِ گلِ لالہ بگلگشتِ چمن
ساقی از پیرِ مغاں مے نخرید است ہنوز

بلبل از نالہ دریں باغ مکن پردہ دری
غنچہ از جیبِ حیا سر نکشید است ہنوز

خاطرم[۱] سبزۂ نورُستہ زرہ بُرد عبث
خطِ سبز از لبِ جاناں نہ دمید است ہنوز

---

۱ خاطرِ مرا شوقِ تماشاے خطِ سبزِ لبِ معشوق است آں کہ سبزۂ نوزاد پیدا شد خاطرِ مرا بہ تماشاے خود کشش کرد بہ غلط مرا گم راہ کرد کہ مرا ضرورتِ تماشاے سبزہ نہ بُود ۔

آنکه[۱] در طرف چمن لاله بسر مے گردد
خبر این دلِ داغم شنید است هنوز

جاں فدائے[۲] قدمت گرم رسیدی ساقی
چشم گلچین بچمن گرم ندید است هنوز

ویری[۳] از شیشہ مکن توبہ درین جوشِ بهار
که سهی سروِ روانت نخمید است هنوز

سوختم سر دہ نشد یار هنوز
داغم از طعنۂ اغیار هنوز

۱؎ آن معشوق از بیے خبرگاه لاله بر سر زده در باغ سیر میکند خبرِ دلِ داغِ من نه شنیده است
ورنه بجائے لاله دلِ داغ مرا بر سرِ خود مینزد و سیرِ باغ مے کرد ؛

۲؎ این شعر مخاطب به ساقی است که اے ساقی جانِ خود بقدمهائے تو نثار میکنم که بسبقت کردی و جلد
آمدی که هنوز گلچیں در باغ نه رسیده است در موجودگی گلها شراب کشی خواهد شد ؛

۳؎ - اے ویری بهاریه است از شراب کشی توبه مکن که هنوز جوان هستی سهی سرو تو یعنی قد تو
از پیری خم نه شده است ؛

لالہ را داغ شد از تہمتِ جام
میکشم جام بہ گلزار ہنوز

خانہ ما تہمتِ مے کرد خراب
میروم مست بہ بازار ہنوز

رفت بر باد بہارِ عمرم
مستم از بادۂ گلنار ہنوز

جگرم خوں شد و از دیدہ چکید
میخورم زخمِ جگر دار ہنوز

گلِ داغ[۱] از چمنِ سینہ شگفت
بلبلے نیست دلِ افگار ہنوز

دیری از زخمِ زباں کشتہ شدم
یار دارد سرِ پیکار ہنوز

---

[۱] گلِ داغ از سینۂ من ظاہر گردید امّا ہنوز کدام بلبل کہ عاشقِ گل است از روئے عشق ایں گل دلِ افگار یعنی دلِ مجروح ندارد مدّعا ایں کہ ہنوز کسے را از داغِ دلِ من اثر سے و رحمے پیدا نہ شدہ است۔

اے روے تو آتش جہاں سوز
چشمت بہ نگاہِ گرم جاں سوز

اے تازہ بہار این چہ رنگ است
بر سر زدۂ گلِ خزاں سوز

مرگ آمد و سوخت مغزِ جانم
عشق است ہنوز استخواں سوز

اے شمع زباں مسوز خواہم
امشب ز فسانۂ زباں سوز

از شیونِ عندلیب داغم
یارب رخ کیست گلستاں سوز

دل در غم زلف خانہ کردہ است
شوق است ہنوز خانماں سوز

ڈیری بزمین گذاشت نامے
از شعلۂ آہِ آسماں سوز

اے تیغِ تو از سران سر انداز
سیمرغِ زناوکت پر انداز
چوں مشعلِ روز رُخ برافروز
در مجمرِ عشق اخگر انداز
از چرخ ستمگری میاموز
بنیادِ ستم زپا بر انداز
در مجلسِ ما بیا و بنشین
صہبائے طرب بساغر انداز
بکشا زکمر نیام و ترکش
یک چند حریر[1] در بر انداز
شمشیر بہ قتلِ من مکن تیز
بر سینۂ خصم خنجر انداز

---

[1] حریر در بر انداختن بمعنی اشارت از لباسِ عشرت پوشیدن باسایش نشستن است یعنی اے دوست ترکِ جنگ جوئی کردہ عشرت و آسایش کُن۔

از غمزه مریز خونِ وریدی
این قطعه بنامِ دیگر انداز

قطره‌هائے اشک میدانیم ما از جاں عزیز
مے بود از رشتۂ آرزوئے گوہرِ غلطاں عزیز

بے خبر پیر یکیہ از لولوی لالاۓ دل است
داند از بیدا نشیہا گوہرِ دنداں عزیز

آرزو مندِ گلِ بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گلِ خنداں عزیز

معنیٔ رنگیں برایم نو گل است و نو بہار
نیستم بلبل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

نو گلِ کشمیر و رنگِ نو بہارِ زندگی
ہر دو باشد خاطرِ عشاق را یکساں عزیز

از بہارستانِ کشمیرم چہ لازم قیل و قال
گر ز بہارستانِ فردوس است خارستاں[1] عزیز

[1] خارستان اشارت از خارستانِ کشمیر است

گر نخوانند عندلیباں شعر دیری در چمن
رنگِ گل آہنگِ بلبل نیست اے یاراں عزیز

از شعلۂ آتشم چہ پرہیز
معشوق من است آتشِ تیز

بر چہرۂ دل کشائے آتش
دود است چو زلف عنبر آمیز

در گلشن شعلہ سبزۂ آتش
خورشیدِ فلک گل است نوخیز

مستِ طربم ز شوقِ آتش
نے نے ز شرابِ عشرت انگیز

اے ساقی شعلہ خو عطا کن
از آتشِ تیز جام لبریز

وانگاہ ز شیشہ خانۂ دل
یک قطرۂ مے بسا غرم ریز

بے خار گلے درین چمن نیست
دیری ز چمن چو باد بگریز

درونِ خاطرم آہوے است اما نیست رامِ کس
بچشمِ یار مے ماند نمیگردد بکامِ کس

عبث[1] دامِ محبت خلق در آفاق گستردند
که این آہو ز ہشیاری نمے آید بدامِ کس

بصحرائے که از مژگانِ آہو خار میروید
من از وحشی مزاجی ہا نخواہم بود رامِ کس

لبالب[2] شیشهٔ ما از مے مینا گدازی ہست

---

[1] این شعر تابعِ شعرِ بالا یعنی مطلعِ این غزل است ۔ معنیِ این شعر اینست که خلقِ جہان بیہودہ براے گرفتنِ آہو دام گستردہ اند آن آہو یعنی آن معشوق در دامِ محبت کسے نخواہد آمد بالکل شگفته خواہد شد که ہوشیار و لاابالی و مستغنی است ؛ [2] در شیشهٔ ما آنچنان شراب شعله گداز دارد که بیکمه داغ شراب مانند لاله که برگہاے او شگافته میباشند بجامِ کس یعنی بوالہوس شگافته خواہد شد مضمونِ شعر این است که شیشهٔ دلِ من برداشت شرابِ عشق دارد جامِ بوالہوس طاقتِ برداشت آن ندارد ؛

که بشگافد بیک داغے برنگِ لاله جام کس

مگر بر برگِ گل کس نامه سوے کس رقم سازد

که مرغ آمد بگلچیدن درین گلشن ز بام کس

اگر ناکس نگیرد بر زبان نامم چه غم[1] دارم

بیا میرد نوشتم نامهٔ رنگین بنام کس

برابر گشته ام با خاکِ ره یارب چه خوش باشد

که پامالم کند روزے سمندِ خوشخرامِ کس

نکردم گرد بادش را دلیلِ رازِ پیچیده

صبا بسیار گردید و نپرسیدم پیامِ کس

زبانم تیغ آهم تیر اما جانے جرأت نیست

شهیدِ دشنهٔ نازم چه جویم انتقامِ کس

اگر شمع است میکاهد وگر میناست میغلطد

به پیشِ قامتش در بزمِ ما مشکل قیامِ کس

---

[1] ہرگاہ ناکس یعنی رقیب عداوتاً نامِ من بر زبان نخواہد آورد چہ پروا است شکر بہ خدا کہ من بنامِ یار نامۂ رنگین نوشتم او البتہ نامِ من بر زبان خواہد گرفت ؛

شتابِ رنگِ گُل بیتابیِ شبنم دلالت کرد
بآب و رنگِ دُنیا نمیباشد دوامِ کس

کس آگہ از حریفاں نیست دیری طرفہ کارے کرد
کہ زد یک جرعۂ صہبا بذوقِ دل ز جامِ کس

مطلب از سیرِ جہانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برائے طُرّۂ یار است و بس
بادۂ عشرت بجامِ چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس
نیستم مستِ خیالِ دولتِ دُنیائے دُوں
آرزوئے خاطرم یک جامِ سرشار است و بس
نیست یارب در چمن از بادۂ عشرت نشاں
ہر گلے با ساغرِ خالی بہ گلزار است و بس
دوستاں گو عندلیباں[1] از گلستاں رفتہ اند

---

[1] عندلیباں یعنی دانایانِ نکتہ سنج از گلستاں بمعنی از جہاں رفتہ ہستند حالا در چمنِ دنیا خار یعنی جاہلانِ زبان دراز موجود اند

باز بانِ تیز اکنوں در چمن خار است و بس

شبنم از دردِ تنہائی بسے بیچارہ گیست

چارۂ ایں درد یارب چشمِ بیمار است و بس

لالہ با داغِ دل و با خارِ حسرت رفت گل

وائے در طرفِ گلستاں خارِ دیوار است و بس

بسکہ کم جوہر شناسانند در بازارِ عشق

گوہرِ عشقِ مرا دیری خریدار است و بس

بے رخت رنگِ بہار اے گلِ خنداں آتش

دود بوئے گل و گل شعلہ گلستاں آتش

باغباں تخمِ شرر کاشت دریں باغ مگر

کہ دمیدہ است بجائے گل و ریحاں آتش

آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند

کہ زند رشک بکاشانۂ یاراں آتش

گر میِ داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش
لالہ را[۱] نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد

جلوۂ حُسنِ جہاں سوز تمنا چہ کُنم
کہ فگند است خیالش بدل و جاں آتش

گر بطرفِ[۲] چمن آں رشکِ چمن رخت کشد
با گل و لالہ شود دست و گریباں آتش

شعلۂ فکرتِ ڈیری چہ رسائی دارد
کہ ز کشمیر رسید است بایراں آتش

دل برُد ز من شرارِ آتش
جاں نیز کُنم نثارِ آتش

---

[۱] خلاصۂ معنی ایں کہ داغِ دلِ من از روئے حدّتِ گرمی صحرا را آتش زدہ لالہ را بر کمرِ کوہ کہ در آنجا قیامِ اوست نعل در آتش افتاد یعنی اضطراب پیدا شد کہ مبادا ایں جا ہم شعلۂ آتش رسد مرا سوزد

[۲] معنی ایں شعر چنیں است کہ ہرگاہ آں رشکِ چمن یعنی آں معشوق در چمن خواہد رسید از رشکِ آں معشوق چمن را آتش خواہد گرفت بدیں وجہ با آتش گل و لالہ دست و گریباں خواہد شد ؛

خورشیدِ فلک گلیست خودرو
با جلوۂ نو بہارِ آتش

از پادشہاں خراج گیرد
ہر بندۂ داغدارِ آتش

طفلِ دلِ من ز شعلہ خوئی
دارد ہوسِ کنارِ آتش

با آنکہ ز مے دماغ سوزم
از سر نرود خمارِ آتش

سرمستِ شرابِ ارغوانم
با شاہدِ گل عذارِ آتش

از گرمیِ آہ جان و دل سوخت
دیگر چہ کنم نثارِ آتش

جاں سوختۂ شرارِ آتش
دل بندۂ داغدارِ آتش

ہر شعلہ گل است و دود سنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

از جلوۂ خود رخِ پری را
پامال کند نگارِ آتش

گلچینِ چراغِ آفتابم
در محفلِ شہریارِ آتش

انگر ہمہ لعلِ شب چراغ است
از دولتِ بے شمارِ آتش

ہر شام و سحر چو شعلہ لرزاں
خورشید بروزگارِ آتش

در مجمرِ سینہ دیری امشب
دل سوخت بانتظارِ آتش۔

از ازل با منست یارِ آتش
ہم بغل شعلہ ہمکنارِ آتش

بلبلِ شعلہ خو دریں چمنم
تو گلِ شعلہ نو بہارِ آتش

شعلہ خو عاشقم برائے من است
زلف دُود و رُخِ نگار آتش

نیست جائے قرار چوں آبم
بسکہ بعد از دلم قرار آتش

بر سرِ خاکِ آبروئے مریز[1]
مدہ از دست زینہار آتش

ترسم از سوزِ داغِ دل آخر
جوشد از چشمِ اشکبار آتش

اینچہ سوز است در دلِ دیری
کہ رقم کرد بار بار آتش

[1] یعنی ایں است کہ اے عاشق از دست ہرگز آتش مدہ اگر از دست خواہی داد آبروئے تو بر خاک ریختہ خواہد شد۔

عالمے غنچۂ پیکانِ تو زد بر سرِ خویش
جانِ من سبزۂ تیغِ تو شد از جوہرِ خویش

بہرِ مشقِ تو دگر لالہ بہ سامانِ دوات
ورقِ گل ز رگِ خویش زند مسطرِ خویش

روغن از مغزِ ہُما خورد ز آغازِ شباب
استخوانم کہ کُنی دستہ پئے خنجرِ خویش

چشمِ[۱] امداد ز کس نیست کہ مرہم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کنم اخترِ خویش

جان[۲] و دل دادم و آہے بفلک بر نکشید
بسکہ شرمندہ ام از ماہِ حیا پرورِ خویش

۱؎ اُمیدِ امداد از کسے ندارم کہ داغِ دلِ مرا علاج بمرہم خواہد کرد الّا ایں ہو داغِ دلِ خود را از اخترِ طالعِ خود پنبہ خواہم نہاد معالجہ خواہم کرد یعنی کہ در دنیا کسے سوائے اخترِ طالعِ خود مددگار نیست ؞

۲؎ جان و دلِ من برباد رفت امّا آہے نہ کردم بدیں وجہ کہ معشوقِ من حیا پرور است مبادا از آہِ من عشق بازی ظاہر خواہد شد۔ آں معشوقِ حیا پرور را خجالتے پیدا خواہد شد ؞

غنچه‌[1] از ریزهٔ زر و فتنِ تبسم زده لاف
دهنش خنده زنان کرد عیان گوهرِ خویش
پرده[2] از خویش بر انداز و جهان حیران کن
دلبرِ من آئینه نهان چند به خاکسترِ خویش

دلِ من آب شد و خون شست هیبت آرامش
اگر بلبل ز رنجد شبنمِ گل نیز نهم نامش
دلبری ها[3] عبث آئینه صاف و شگفته میگوید

---

[1] غنچهٔ گل که اندکی ریزهٔ زر دارد و لاف زنی کرد دهانِ معشوق بر زبانِ بیهودهٔ غنچه خنده زد و گوهرهای دندانِ معشوق که دُرهای بی‌بها هستند عیان شدند:

[2] مرادِ شعر این است که ای دلبرِ من پرده از خود دور کن یعنی که با اهلِ جهان اصلیتِ خود و جوهرِ خود ظاهر ساز چهان از دیدنِ جوهرِ جلالِ شما که جانِ جانانان در وجودِ شما است دیده حیران خواهد شد آئینهٔ خود را تا چند زیرِ خاکسترِ وجودِ خود پوشیده خواهی گذاشت: [3] یعنی این شعر دقیق است بدینگونه معنی است که با تیغِ ابروی یار دلیری نباید کرد چراکه آئینه صاف و شگفته میگوید که آبِ تیغ یعنی جوهرِ تیغ از خوفِ تیغِ ابرو سپر گرفته است بدین وجه آئینه میگوید که خودم آئینه آب دار را صورتِ سپر است از همان صورتِ خود شهادت میدهد که بدین نمط آبِ تیغ هم سپر شده است

سپر شُد آبِ تیغ از بیمِ ابروے سیہ فامش

چہا از شوخ چشمیہاے آں صیاد میگویم
کہ چوں چشمِ پری شوخست چشمِ حلقۂ دامش

صبا[1] آشفتنِ دستارِ او ز ترکِ ادب باشد
زنقشِ پا پیام آور کہ میبوسم بہ پیغامش

کُجا[2] لطفِ کفِ ساقی تو اندرفت از یادم
بجاے رشتہ بر انگشت پیچیدم خطِ جامش

دواے[3] چشمِ بیمارش ندیدم گُل شکر یارب
سُپُردم جانِ شیریں را بتلخی ہاے بادامش

---

[1] اے بادِ صبا دستارِ آں معشوق از ہوا پریشان مکن کہ بے ادبی است از نقشِ پاے معشوق پیغامے بیار کہ آں پیغام را بوسہ خواہم زد بوسۂ پیغام زدن حرفِ معروف است :۔

[2] مہربانیِ دستِ ساقی چگونہ فراموش خواہم کرد بابتِ یادگیری از خطِ جام رشتہ بر انگشت پیچیدہ ہستم نوعیکہ از رشتہ با انگشت پیچیدن سخنے یاد مے آید بداں نوع از رشتۂ خطِ جام کہ ساقی بخشیدہ است ازاں مہربانی ساقی یاد مے آید

[3] علاجِ بیماریِ چشمِ یار از گُلشکر صورت پذیر ندیدم ازیں وجہ جانِ شیرینِ خود را بتلخی ہاے بادام یعنی چشمِ معشوق ملحق کردم تلخ و شیریں باہم ملحق شدہ معتدل میشود مغزِ معنیِ شعر ایں است کہ چشمِ بیمارِ معشوق جانبِ بیمارِ کاہِ عاشق میبیند :۔

دلِ دیری مبادا از اختلاطِ زلفِ او غافل
گرفتاری است آغازش پریشانیست انجامش

تیغ است مژهٔ او دارم بدل نشانش
یا ناوکیست پیکاں از غنچهٔ دهانش

چشمش کشید خنجر شمشیر آخت ابرو
من عاشقم چه ترسم از زخم این و آنش

هر چند در خیالم هیچ است و هیچ در هیچ
امّا بہ پیچ و تابم از دوریٔ میانش

دلبر سحر بخوابم از نیم ناز دل برد
یک بوسه داد آخر کردم نثار جانش

بلبل درین گلستاں صد داستاں سحر خواند
امّا نخواند حرفے از شرحِ بوستانش[۱]

دوشم بخوابِ نوشین آں نوش لب شکر داد

---

[۱] بوستاں دریں جا اشاره از رخسارِ معشوق است۔

نتوان بخلق گفتن از نامش و نشانش

صهبای ارغوانی بی یار خوش نباشد
دیری می بنوشم جامی بیاد روی ارغوانش

نزاکت آنقدر ها جوش زد از روی گلنارش
که از باد پر پروانه گل شد شمع رخسارش
زدم گل بر سرش از بس نزاکت در خطر دارم
مبادا آتش گل شعله انگیزد ز دستارش
خیال[1] بوسه کردم تلخی مرگم بیاد آمد
که خواهد جان شیرین را بدل لعل شکربارش
ندارم[2] جرأت بر در زدن گلزار حسنش را

۱؎ من خیال بوسه گیری لب یار در دل کردم همان وقت مرا تلخی مرگ یاد آمد بدین وجه که معشوق عوض بوسه جان خواهد طلبید بوسه گرفتن جان دادن است ؛

۲؎ بر دروازه گلزار معشوق که دروازه است کشادن طاقت صدا کردن ندارم اما از راه رخنه دیوار تماشای گل کرده هستم اهلیت معنی خبر این است که با معشوق جرأت وصال ندارم اما از دور حسن معشوق را نظاره میکنم ؛

مگر گل دیده ام از رخنهٔ دیوار گلزارش
دلِ دیوانه ام را اشتیاقِ سیرِ گلزاریست

که مژگانِ پریزادیست خارِ چار دیوارش
کس از گلزارِ حسنش گل نچیده است و نخواهد چید[۱]

مگر از سبز بختی ها کسی بر سر زند خارش
خیالِ عالیِ دُری ببس بیدار مغز پیماست

که در خواب این غزل گفتست امشب طبعِ هشیارش

نه تنها نکهتِ جان است بوی عنبرین مویش
روان بخش است عالم را شمیمِ خلقِ نیکویش

چمن صحرای چین هر غنچه گویا نافهٔ چین است
درین گلشن عبیر آورد باد از گلشنِ کویش

۱؎ خلاصهٔ این شعر این است که کسی از گلزارِ حسنِ یار گل نچیده است و نخواهد چید معنی آن اینست که هیچ کس با شاهدِ حقیقی واصل نه شده است و نخواهد شد ماهیتِ او نیافته است شاید کسی از روی خوش قسمتی خارکی از گلزارِ حسنِ آن شاهدِ حقیقی بر سر زند یعنی شمهٔ از قدرت های او دریابد ؛

پشیماں قمری از عشق سہی سرو چمن گردد
اگر طرف چمن گردد سہی بالائے دل جوئش
ز ہمبعل نوشینش بکامم زہر شد اروے نیست
کہ بر دل زخم کاری زد خمِ شمشیرِ ابروئش
بپائے سروے دیری بساطِ سبزہ گستر وند
بیا بنشیں بزن جامے بیادِ نوگلِ روئش

کہ دارد در جہاں جرأت کہ گرد د گرد مشکوئش
مگر شیر فلک گردید برگردِ سگ کوئش
شکارِ لاغرم اما ز بختِ خویش مے نازم
کہ از بس شیر گیر یہا شکارم کرد آہوئش
چساں ایں خاطرم از ورطۂ غم بر کنار آید
کہ دارم صد خطر از چارِ موجِ چارہ ابروئش
ز گرمیہائے آں دلبر خیالِ خام مے پختم

نشستم بر سرِ آتش چو دیدم گرمیِ خویش
شمارِ ریگِ صحرائی جنون افگند از کارم
جنونم کار فرما شد کشیدم در تراز دوش
به سویم بادِ نوروزی نویدِ وصلِ یار آورد
چو گل خندان و چون بلبل غزلخوان میروم سوئش
چرا در فکرها مانم که بستاند اجل جانم
کنم این رشته را پیوندها با تارِ گیسوئش
نبستانیکه دلبر شانه زد زلفینِ پرچین را
نگارستانِ چین گل نافهٔ چین است خوشبوئش
زرو به بانوی یارانِ دنیا ایمنم دیری
که دائم شیر گیرم با خیالِ چشمِ جادوئش

ز نخت سبز رفتم یک سحر در گلشنِ کوئش
ز سوراخِ در و دیوار دیدم نو گلِ روئش
چسان طرفِ چمن در سایهٔ سنبل برد خوابم

کہ بے صبر و قرارم با خیالِ سنبلِ گوشش

معمّا ہاے حسنِ سبز را شرحِ دل تصنیف است

خطِ سبز سیہ پیدا شد بگردِ صفحۂ رُخش

مگو از سنبلِ تر آب میریزد بہارِ خط

کہ آبِ رفتہ باز آورد این نو سبزہ در جوشش

منازِ اے دل کہ دلبر گفت من دلسوزِ عشاقم

کہ جان و مغزِ جانم سوخت نازِ چشمِ جادوش

چرا مجنون صفت گیرم بہ آہو انس در صحرا

کہ انس و اختلاطم ہست دایم با سگِ کوش

بہاے استخوانم جوہری لعل و جواہر گفت

کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوہر دارِ ابرویش

ازین اشعارِ تر یارب کہ دیری گفت میگویم

کہ آبِ زندگی ہموارہ جاری باد در جوشش

*

چہ شد در زندگی محروم ماندم از کفِ پایش

که صورت بست بر خاکسترم نقش قدمهائش

کجا بارِ روے خوبش ماهِ کنعانی خریدارست

خراج مصرے از زو لبِ لعلِ شکرخائش

مگر چون ماهِ نخشب صورتم بستند از سیماب

که بیتابم مدام از شوقِ روے ماهِ سیمائش

دهانِ تنگ آن دلبر مگر مهرِ سلیمان است

ولایت گشتے در زیرِ نگینم از تولائش

چراغ هستیِ خود را نمیخواهم از صرصر

تمنا هاست در خاطر که سوزم در تمنائش

ندارم آنقدر طالع که برگردِ سرش گردم

مگر قربان شوم بر پاے قربانِ سراپائش

چراغان جهان را از نظر افگنده ام دیری

ز داغِ عشق مے نازم که در دل گم شد جائش

بعالم ہرزہ گشتم عمرہا بہر تماشائش
بجز آئینۂ دل نیست عکس روئے زیبائش

زسر تا پائے چون آئینہ گشتم محو حیرانی
کہ در آئینۂ دل یافتم عکس سراپائش

سہی سرو خرامانش بخوابم مست عشرت کرد
چو مینائے شراب ناب کردم در بغل جائش

بدستم داد جام بادہ دادم داد عشرتہا
زدم یک بوسہ از مستی بلعل بادہ پیمائش

خمار بادہ در سر رفت از پیشم زخویشم برد
کہ نقش پائے ساقی نیست کم از جام صہبائش

کتاب عشق را کردم مکرر سر بسر تا پا
مگر محتاج تعلیم است تفسیر معمائش

دل دیری بجائے خویش با تو غیر و تمکین بود
زخویشش برد اول یار آخر برد از جائش

چسان دستم رسد یارب بچین عنبرین مویش
که دل چون نافهٔ چین خون شده است از چین ابرویش

چسان آن طرهٔ مشکین بچنگ آرم به بیداری
که در خواب سحرگاهی نکردم از ادب بویش

درِ دل از چسان زنجیر خواهم کرد معذورم
که شد پای خیالم بستهٔ زنجیر گیسویش

نمیاید سادهٔ رویان جهانم رفت از خاطر
که وقتی در خواب خوش دیدم صفای روی نیکویش

پریزادی که وی در خواب دیدم طرفه صحرائیست
پری دیوانه گردد با خیال چشم آهویش

خدارا ای صبا از منزل جانان پیامم ده
بسی رفتم به بستانها ندیدم نو گل رویش

حصول از چار سوی دهر مطلب بی معنی است
خوشا فرخنده آن یکه بی مطلب روم سویش

زشعرِ دِلبرِ کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش ہے طبعِ غزل گوئش

که دارد در جہاں جرأت کہ گل چیند ز گلزارش
کہ از مژگانِ خورشید است استوار چار دیوارش

درین باغ از جنونِ بوالہوس چوں غنچہ خندانم
کہ گل چیدن تمنا کرد از گلزارِ رخسارش

بترکِ بادہ واعظ گفت میدانم پریشاں گفت
کہ آید یادِ نوروزی کند آشفتہ دستارش

بصحرائے جنوں آہوِ مجنوں اُلفتے دارد
کہ از پا میکشد از سوزنِ مژگاں خو دخارش

نخست از یک نگاہے نیم بسمل کرد عالم را
نمیدانم چہا آخر کند چشمِ ستمگارش

بہ تیغِ غمزہ آں دلبر ہلاکم میکند آخر

جگر داری گُفتم تا چند باز خم جگر دارش
بهای بوسه نقدِ جان اگر منظور خواهد شد
چرا و یزی نمی بوسد لبِ لعلِ شکر بارش

دلم از دامِ بلا نیست خلاص
یعنی از زلفِ دو تا نیست خلاص
بلبلان بستهٔ دام اند چه شد
که دریں باغ صبا نیست خلاص
یارِ آیینه[1] بکف منتظر است

---

[1] یار یعنی معشوقِ حقیقی آیینه در دست گرفته انتظار می کشد که طوطی را تربیت خواهم کرد اما طوطی از سلسلهٔ آز دنیت کر نزدیکِ او رود خلاصهٔ معنی ایں است که معشوقِ حقیقی بہمہ سامانِ تربیت در انتظارِ طالب است اما طالب از سلسلہ ہای ہوا و ہوس رہائی ندارد چگونه نزدیکِ معشوقِ حقیقی که مطلبِ طالب است تواند رسید وقتیکه از سلسلہ ہای ہوا و ہوس خلاص خواہد شد تواند رسید؛

طوطی از سلسله ها نیست خلاص
سوختم شمع[1] صفت استاده
اینچه بزم است که جا نیست خلاص
چه کنم چاره[2] که از بادِ سحر
غنچهٔ بستهٔ ما نیست خلاص
بر درِ پیرِ مغاں[3] مینالم
که درِ مغ بچه ها نیست خلاص

---

[1] معنی ایں که مانندِ شمع که ایستاده مے سوزد من هم دریں مجلس ایستاده سوختم چه که دریں مجلس از روے کثرتِ مجلسیاں جاے در مجلس خالی نیست۔

[2] چه علاج کنم که از بادِ صبح غنچهٔ بستهٔ ما یعنی دلِ ما خلاص نه شد معنی ایں شعر شاملِ معنی شعرِ دوم که پائینِ ایں شعر بقالبِ تحریر آمده است است۔

[3] بر دروازهٔ پیرِ مغاں یعنی پیر مرشدِ پاکِ خود ناله میکنم که غنچهٔ دلِ ما بسته است توجه فرمایند که خلاص خواهد شد بر درِ مغ بچه ها یعنی شاگردانِ مرشد رفته بودم دروازهٔ آنهاں بند بود مدعا ایں که از شاگردان فتحِ بابِ من نه شد از مرشدِ کامل فتحِ بابِ من تواند شد۔

گریہ[1] افگند بہ پایم زنجیر
بسکہ گل کرد کہ پا نیست خلاص

در خیالات[2] لباسم دیری
چہ کنم بندِ قبا نیست خلاص

بے رخش در چمنم با گل و نسرین چہ غرض
با سہی سرو چہ مطلب بہ یاسمین چہ غرض

ہوسِ لعلِ سہ زبا قوتِ لبش دارم و بس
با مے لعلم و با جامِ بلورین چہ غرض

غرض از سیرِ کتابم خبرِ فرہاد است

---

[1] کثرتِ گریہ بر راہ را آنقدر گِل کرد کہ پاے از گِل خلاص شدن نتوانست گِل گویا کہ زنجیرِ پاے شد ؎

[2] در خیالاتِ لباس یعنی خیالاتِ متفلد و باطل دارم چرا کہ بندِ قباے یار و دانستہ و حصولِ او کہ کار اصل است صورت پذیر نیست ازیں وجہ خیالاتِ پریشان میدارم ؎

عاشقم با خبرِ خسرو و شیریں چہ غرض

خاطرم برد خیالِ لبِ میگونِ کسے

با خیالِ لبِ جام و مئے رنگیں چہ غرض

دیدہ ای از دوستی و دشمنی ام فارغ بال

چہ مراد است ز تحسین و بنفریں چہ غرض

بے رخِ یار سیرِ باغ غلط

ریختن بادہ در ایاغ غلط

در گلستاں بپاے سرو سہی

بے سہی قامتش فراغ غلط

ساغرش[1] دور از لبِ یار است

در دلِ لالہ نیست داغ غلط

---

[1] ساغرِ لالہ از لبِ یار دور است یعنی کہ یار در جامِ لالہ شراب کشیدہ است ازیں وجہ لالہ را داغ بر دل است۔

عاشقم مُونسم شب تار است
ماہتابم غلط چراغ غلط

سرکشی از دل و دماغم بُود
عاقبت دِل غلط دماغ غلط

یار در خانہ یافتم آخر[1]
داشتم پے غلط سوراغ غلط

لبِ لعلش ہوس اَگر داری
ہوسِ لعلِ شب چراغ غلط

از حیاتم بے مے و ساغر چہ حظ
گر بود ایں ہر دو بے دلبر چہ حظ

چوں نہ دانم گنجِ زر یارب بدہ

---

[1] یار یعنی معشوقِ حقیقی در خانۂ دل خود آخر کار یافتم بہ باعث پے غلط و سوراغ غلط جستجو بے یار در اطراف میکردم ؛

از بهارِ زندگی بے زر چہ حظ

تلخیِ دشنامِ یارم آرزوست

در مذاقِ عشق از شکر چہ حظ

با خیالِ آبِ شمشیرش مرا

از زلالِ چشمۂ کوثر چہ حظ

عاشقاں را بے لبِ میگونِ یار

دیدہ‌ای از دورِ مےِ احمر چہ حظ

پروانہ آشکار نمیکرد رازِ شمع[1]

گل کرد عاقبت ز زبانِ درازِ شمع

پروانہ سوخت خاک شد و سر بباد داد

پروا از و نکرد بنازم بنازِ شمع

---

[1] پروانہ یعنی عاشق اسرارِ عشق را ظاہر نہ ساخت شمع یعنی معشوق از زبانِ درازِ خود در مجالس افشاءِ اسرارِ عشق کرد عاقبت را ہیچ خطا نیست ؛

رنجور دار را غم رنجورِ جاں گداز
فانوس بیقرار ز سوز و گدازِ شمع
عشاق مرگ خویش بہ جاں آرزو کنند
پروانہ را چہ غم بود از ترکتازِ شمع
پروانہ جانِ خود بتفاخر نثار کرد
در خدمتِ شہنشہِ گردن فرازِ شمع
نتواں بدیدہ حُسنِ جہاں سوزِ یار دید
زیں وجہ قانعم برخِ دلنوازِ شمع
ویری چو پئے بحُسنِ حقیقت نہ بردہ
رویت غنیمت است ز حُسنِ مجازِ شمع

ای بفکرت دل از جہاں فارغ
روئے بنما شوم ز جاں فارغ
با جبینِ شگفتہ روئے نمائے

اے بہار تو از خزاں فارغ

در چمن حالِ دل چساں گویم
نیست بلبل از داستاں فارغ

دل بجوئے کہ باغ باغ شگفت
کہ شد از سیرِ بوستاں فارغ

خاطرِ نیم بسملاں دریاب
اے دمِ تیغت از فغاں فارغ

تیرِ مژگاں شکست لشکرہا
تیغ بیکار شد سناں فارغ

دیری آں ماہ قتلِ عالم کرد
از ستم گشت آسماں فارغ

آں سروِ ناز با قدِ دلجو بیک طرف
زیں چشمِ آب خیز رواں جو بیک طرف

از وحشت دلم به بیابان خبر که کرد
مجنون بیک طرف شد و آهو بیک طرف

بربادی دلم ز کشاکش شد عاقبت
یک سو کشید کاکل و گیسو بیک طرف

چشم[۱] عبث براهِ صبا انتظار داشت
یک مو نه رفت از رخِ نیکو بیک طرف

مژگانِ او بیک طرفم تیر مے زند
شمشیر مے زند خمِ ابرو بیک طرف

خورشید[۲] را وبال بمیزان روا بود

---

[۱] خلاصۂ معنی این که دیدۂ من بے ہودہ انتظارِ بادِ صبا مے کشید در خاطرم بود که بادِ صبا آمده زلف از روے یار خواہد برداشت نظارۂ روے یار خواہم کرد بادِ صبا آمده یک موے از روے یار بیک طرف نه کرد خیالِ من باطل شد دیدۂ من بے ہودہ انتظار مے کشید ٭

[۲] آفتاب با یار ہر ترازو از یک طرفِ ترازو ہم پله گردید یعنی مقابل شد ازین وجه او را در میزان وبال جائز است بقولِ اختر شناسان آفتاب را در برج میزان وبال است میزان ترازو بیک معنی است ٭

با بار پلہ شد بہ ترازو بیک طرف

دیری ز شوق مصرع صائبم شگفت

گلہا تمام یک طرف آمد و بیک طرف

آتش شگوفہ ایست ز جوش بہار عشق

اخگر نمونہ ثمر شاخسار عشق

جز آہ سرد نیست کہ برخاست از دلم

سروے کہ قد کشد بلب جوئبار عشق

بلبل گلے شگفتہ ز چشم ترت نشد

در خاطرت مگر نخلیدہ است خار عشق

یارب چگونہ بال فشاں میرود بباغ

مرغیکہ گشتہ است بدنیا شکار عشق

ای[1] دورِ قمر بکام نباشد اگرچه غم
آتش زنم بخرمنِ ماه از شرارِ عشق

تنها نه دل مقابلِ گُل شد بزخمِ تیغ
با لالهٔ تیغ شد جگرِ داغدارِ عشق

خوش کرده اند رنگِ گل و لالهٔ عاشقاں
دیر می دلم خوش است برنگِ بهارِ عشق

بر آں سرم که نشینم بزیرِ سایهٔ تاک
شرابِ ناب بیا پے کشم بکاسهٔ خاک

نگفتمت ز شرابے که در رگِ تاک است
از آں شراب که جوشد ز شیشهٔ دلِ پاک

---

[1] ای دورِ قمر یعنی دنیا اگر بمرادِ عشاق نباشد خرمنِ ماه را خواهم سوخت که ماه بقولِ منجمانِ حکیمان
مدارِ دنیاست ازیں وجه دنیا را دورِ قمر نوشتند مرادِ شعر ایں که اگر دنیا مخالفت کند ماه که مصدر
مدارِ دنیاست برهم خواهم زد دنیا را بنیاد خواهم کشید ؂

زفیض مے چو فلاطون خم نشیں گویم
خبر ز کیفیتِ شیشہ خانۂ افلاک

برائے عدل نشینم بتختِ کاؤسی
برم پیالۂ جمشید از کفِ ضحاک

زموج خیزیٔ مینائے دلِ دورانِ محفل
بجائے اشک چکد مے ز دیدۂ نمناک

ہزار پیچ بود گرچہ زلفِ معنی را
بہ نیم لحظ کنم شانہ از دلِ صد چاک

ازیں خیال پرئی ہا مرادِ من ایں است
کہ شمع عقل فروزم ز شعلۂ ادراک

روم بدرگہِ پرتاب سنگھ شاہجہاں

لہ قصۂ ضحاک و جمشید مشہور و معروف است کہ ضحاک سلطنتِ جمشید را جبراً گرفتہ است معنیٔ شعر ایں است کہ پیمانۂ جمشید کہ ضحاک ازو جبراً گرفتہ است از ضحاک گرفتہ بجمشید خواہم داد عدل خواہم کرد:

بآرزوی شرف روی خود نهم بر خاک

بدور دولت چنین پادشه عجب نبود

که از حوادث دور قمر شوم بی باک

بیاد مجلس او خوش بود اگر چون گل

پیاله گیرم و از شوق جامه سازم چاک

چو فیض مثل بنهال آورم سخاوت او

شود مبتجل مثل بحر و ابر در امساک

چو در وجود ده از شیر جهانبانی

شهان وظیفه کنند از وجود خود خاشاک

چو شیرگیر[۱] بقصد شکار می تازد

ز صولتش نکند شیر شرزه سر ز مغاک

---

۱ شیرگیری دو معنی دارد یکی شیر گرفتن یعنی شکار شیر کردن دوم مستی شراب درین شعر هر دو معنی مطابقت دارد که در موقع شکار قصد شکار شیر و نیز مستی لازم است

نہ جست شیر فلک از کمند تدبیرش
شکار کرد ولیکن بہ بست بر فتراک

بر آستانۂ او آسمان کمر بستہ
چو چاکرے کہ بخدمتگری بود چالاک

تبارک اللہ ازین آستانۂ تعظیم
کہ ہست سجدہ گہ قدسیان عالم پاک

بفرق دشمن جاہش ہمیشہ مے خواہم
کہ بید یغ زند روزگار تیغ ہلاک

برائے او ز خدا نیز آرزو مندم
بکام دور قمر یار و یاورش افلاک

ز سعی فکر رسایش عجب کنند انم
خزف گہر شود و زہر میشود تریاک

چراغ وج نیابم ز رشحۂ قلمش
کہ ہمتش علم افراخت از سمک بسماک

نسیر پاے خیالم مخند اے وبری
کہ رفتہ رفتہ بدریا رسد خس و خاشاک

بر چہرۂ بہار گل و لالہ ریخت رنگ
ساقی بیار بادۂ گلرنگ بے درنگ
یارب درین چمن چہ کنم جام لالہ را
اغنیم ز شوق جلوۂ صہباے لالہ رنگ
ہوشم نبرد جلوۂ مستانۂ بہار
ساقی بکش ز شیشہ پری با رخ[۱] فرنگ
دیدم بخواب دوش پری پیکرے کہ بود
رویش چو گل شگفتہ دہانش چو غنچہ تنگ

ل از شیشہ پری باروے فرنگ کشیدن اشارت از شراب کشیدن است افسونگران پری را در شیشہ بند میسازند باین تمہید در شعر آمدہ است کہ اے ساقی از شیشہ پری بکش مراد این است کہ شراب بدہ ؎

بندِ قبا کشاد و سرِ زلف شانہ کرد
مے نوش کرد مست طرب شد نواخت چنگ
بامن بخندہ گفت کہ عیش مدام جوے
مے نوز شیشۂ دل و مینا شکن بسنگ
وانگہ بر آستانۂ دارائے روزگار
بنشیں بروئے خاک مکن فکر نام و ننگ
پرتاب سنگھ خسروِ عالی نسب کہ ہست
از خوئے کشش زہند مثل تا بروم و زنگ
گہ ہمتش قدم بسر فرقداں نہد
گہ جرأتش بسیرِ فلک میزند خدنگ
آہو گہے ز خلق خوشش آرمیدہ است
گاہے ز صولتش ہمہ تن داغہا پلنگ
از فیض طبع صالح و انصاف پرورش
جویائے صلح آب باآتش بجائے جنگ

بے آبروست بحر بدورِ سخاوتش
با شانِ او بکوه نماند است شان و سنگ

خاکِ درش بفرقِ ملائک نسیم بُرد
بے سُرمه کرد دیدهٔ خوبانِ شوخ و شنگ

[۱] قربانِ شومِ طالع و بختش که مشتری
باشوق مه ز ثور بخرچنگ زد شلنگ

از چشمهٔ حیات لبالب پیالهٔ
بخشد ترا که نیست به بخشائشش درنگ

شاها ازین نوید بدرگاهت آمدم
چوں گل شگفته گشت دلم از لطفِ رنگ رنگ

اے آنکه ظاهرت کرم و باطنت صفا است

۱؎ در منطقة البروج بعدِ برجِ ثور برجِ جوزا است بعدِ برجِ جوزا برجِ سرطان است معنیِ شعر این است که مشتری که سعدِ اکبر است از برجِ ثور برجِ جوزا درمیان گذاشته در خرچنگ یعنی برجِ سرطان شلنگ زده رفت باماه در برجِ سرطان قرانِ السعدین کرد بخت و طالعِ این بادشاه را شرف و سعادت بخشید

آئینہ مرا ز مروت گداز زنگ

یعنی بجام خالیم از آب زندگی

رطل گراں بریز کہ پیمانہ نیست تنگ

گر اوج ہمت تو کند دستگیریم

سہلست کہکشان فلک را کشم بچنگ

ویری مدام مطلب از خدا ترا

بر سر کلاہ شوکت و در بر قبائے تنگ

در گلستانیکہ گل چیدن ندارد بار گل

باغبانش را بجائے خار بر بوار گل

در دل شب غنچۂ دل یکقفس چوں گل شگفت

از بہار بے خزاں چیدم سحر بے خار گل

بلبل باغ بہشتم باگلستانم چہ کار

کرد کاکرے طبع رنگینم کہ شد بیکار گل

کاش از چشمِ سفیدم خونِ دل گردد عیاں
مردمِ چشمم زند بر گوشۂ دستارِ گل

پردے ہیچو تابِ مستوری ندارد عاقبت
فاش میگفت این حکایت بر سرِ بازارِ گل

جمع کن زلفِ پریشاں را بگلگشتِ چمن
تا کند حسنِ خدادادِ ترا اقرارِ گل

آں صنم[۱] روزے مگر تشریف آرد در چمن
از رگِ خود بست قشقہ در ازل زنّارِ گل

خوشا دمیکہ کشایم درِ خزانۂ دل
نگیں جم بکف آرم ز کنج خانۂ دل

---

[۱] زنّار شیوۂ بت پرستاں است گل از ازل زنّار از رگِ خود بستہ است کہ آں بت کدام وقت تشریف خواہد آورد اشارت معنی این است کہ گل عجائب مخلوقات است زنّار داری پسند کردہ است زنّار داری و بت پرستی در دنیا شیوۂ عالی نژاداں است شاہد حال گل است:

نگین جسم چہ کنم از خطا ہوس کردم
بجام جسم بخورم مے زشیشہ خانۂ دل

بچنگ و عود چہ حاجت بمطربم چہ نیاز
بمجلسے کہ بگوشم رسد ترانۂ دل

شراب لعل چہ نوشم بجام زر ادوست
کہ سر خوشم زمے عیش جاودانۂ دل

ز گنج سیم و زرم بے نیاز و مستغنیم
دُرِ یتیم ز دریاے بیکرانۂ دل

دلست با من صاحبدلان کون و فساد
بر آں سرم کہ نہم سر بر آستانۂ دل

جہاں ز سایۂ صاحبدلاں شرف[1] دارد

---

[1] شرف سایۂ ہما معروف و مشہور است معنیِ شعر ایں است کہ در آشیانۂ دل صاحبدلاں ہما یعنی دلدار خفتہ است بہما شرف صاحبدلاں مشرف اند بدیں تسلی دنیا از سایۂ صاحبدلاں شرف دارد ؂

که خفته است همائے در آشیانۂ دل

ز داغِ عشق دلم بسکه سوخت اے دیری
زبانِ شمع زبانم شد از زبانۂ دل

از شعلۂ خوبیِ گل یارب چو لاله داغ‌ست
جوشِ بهارِ آتش مے ریخت در ایاغم

از پیچ و تابِ آهم دل سوز من چه پرسی
با شوق دودِ آتش آشفته شد دماغم

یکشب ببادِ آتش اے کاش روز گردد
مشعل فروز گردد خورشید در چراغم

در سایۂ که یارب جا کرده ام که خورشید
هر روز گرد عالم سرگشته سراغم

با نو بهارِ عمرم باد خزان نسیم است
با غم شگفته خاطر دیگر از فراغم

در گوشۂ بیابان داغسم چو لاله امروز
چوں گل پیالہ برکف می بود طرف باغم
بیخار نیست یک گل یک لاله نیست بیداغ
دیر می گرفت خاطر از سیرِ باغ و راغم

من غلام داغ عذارِ آتشم
خانہ زادِ شهریارِ آتشم
شعلۂ آہسم گل و گلزار سوخت
بلبلِ جوشِ بهارِ آتشم
مرغِ آتشخوارم و آتش مزاج
دانہ یابد از شرارِ آتشم
ہر شبم از پنبۂ مہ در خطر
شعلۂ بے اختیارِ آتشم[1]

---

[1] منکہ شعلہ بے اختیارِ آتش ہستم در خطر ہرشب باشم کہ مبادا این شعلۂ بے اختیارِ من بلند شود و پنبۂ ماہ را کہ بر فلک است بآتش بسوزد ۔

ہر سحر خورشید را ہم میزند
روز و شب در انتظارِ آتشم
شمع چوں انگشت گیرم در دہاں
طفل بد خوئے کنارِ آتشم
سرد شد خاکسترم دیری ہنوز
بندۂ آئینہ دارِ آتشم

بندۂ خوش اعتقادِ آتشم
چوں سمندر خانہ زادِ آتشم
شعلۂ ادراک شاگردِ من است
درس خواں از اوستادِ آتشم
کاش بخشد خلعتِ خاکستری
خسروِ عالی نژادِ آتشم
با وجودِ روئی گرم آفتاب

exalted and august presence and put him to a test. The assiduity and dexterity of this humble one was declared commendable by them.

In conclusion he requests the connoisseurs of the age to examine carefully and impartially these extraordinary conceits invented by the humble writer. If, however, there be any discrepancy, let them not reprehend him, nor grudge him a correction.

Both A and B are required to be well-versed in pronunciation and diacritical marks used in the Persian language and should be possessed of an alert memory. Further, it is essential for them to have practice off and on in this respect lest they should call morning by the name of evening and *vice-versa* at the time of test.

Let this fact be brought to the notice of the enlightened minds of the critics of the age, that though these rare points are easy yet their easiness involves difficulty. Nobody can acquire mastery over them without hard exercise. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) known as Pt. Raja Kaul "Arzbegi" bearing the nom-de-plume of "Dairi", being in service at the court of His Highness the Mahārāja Sāhib Bahādur of Kashmir—may his prosperity endure for over !—invented these quaint conceits and wonderful points in the prime of his youth. Thereafter, he carried on practice in the system with great assiduity for several months. During the period immediately following this invention, these extraordinary gestures became widely known in the paradise-like land of Kashmir. Pt. Rāja Kāk Sāhib, Munshī Telak Chand Sāhib, Shaykh Salāmud-Dīn Sahib* and several other honourable gentlemen met him and subjected him to a test. By and by the report of these subtle points reached the auspicious ears of His Highness Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib the Great, of blessed memory, and afterwards made its way within the exalted hearing of Shri Mahārāja Ranbīrsingh Sāhib Bahādur-asylum of the world. Both the Mahārājas of blessed memory got this humble servant, who was an employee at the royal court, seated before their

*These gentlemen were the grandees of the time- Pt. Rája Kák Dhar being the most distinguished one.

vowel yā (ی). A should indicate all the simple letters to B in a manner as would be demanded by necessity and use on various occassions, according to the detailed instructions given above. It is incumbent upon A that when he expresses the letters of a word, he should pause for a second or two, so that B according to his own power of understanding, may form words by combining the simple letters. Further, it is necessary for A that when the gestures of the simple letters are over, he should look downwards so as to coavey to B that the word has ended there, which could be only formed after combining several simple letters Again, it devolves upon A to be alert in delivering such gestures, so that if, for instance, he will have to convey the idea of the alif-i-mamduda (prolonged آ -ā), he should wink once and then a second time after pausing for half a second, whereby B may understand that the prolonged alif (الف ممدوده) is meant; otherwise if A winks twice without a pause, B will be misled and take it as the simple dotted letter bā (ب). Again, if, for example, the undotted letter dāl (د) is to be conveyed first and the letter alif (ا) after it, on this occasion too, it is the duty of A to pause for half a second after closing the eyes once, and wink once, in order that B may be able to understand that the letters dāl (د) and alif (ا) are meant. Otherwise, if A winks once, without making a pause after closing the eyes, B is likely to commit a mistake in regarding it as hāi hauwaz (ه). In the case of such points and on the occasion of separating the simple letters to form words it is necessary and essential for A to exercise the utmost caution and care. For B, it is necessary to act vigilantly in receiving gestures from A and compose words from the simple letters so as to grasp verses and anecdotes from the combinations formed.

For figures 100 to 900

When A *i. e.* the gesturer casts a glance to the left, after having winked once, let B *i. e.* the man for whom the gesture is intended, know it to be the letter qāf (ق-q). If A looks to the left after having winked twice, it should mean (for B) the undotted letter rā (ر-r). If A looks to the left after having winked thrice, it should indicate (to B) the dotted letter shīn (ش-sh). If the former looks to the left after having closed his eyes once, it should be regarded (by the latter) as the letter tā (ت-t). If, on this occasion, A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter tā (ٹ-t). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked once, it should be taken (by B) as the letter sā trebly dotted (ث -s). If A looks to the left after having closed the eyes once, and winked twice, it should imply (to B) the dotted letter kha (خ-kh). If A directs his eyes to the left after having closed them once, and winked thrice, it should convey the idea of the Arabic letter zāl (ذ-z) (to B). If A looks to the left after having winked twice, it should denote (to B) the dotted letter zād (ض-z). If A looks to the left after having closed his eyes twice, and winked once, it should indicate (to B) the dotted letter zā (ظ-z).

For the figure 1000.

When A looks to his own shoulder after having winked once, let B regard it as the dotted letter ghain (غ -gh).

Let it be made clear that the gestures given here extend over the simple letters from alif (ا) to the

For figures 10 to 90.

When A looks to the right after having winked once, B should know that it means the letter yā as a vowel (ى -y).* If the former looks to the right after having winked twice, it should indicate the Arabic letter kāf (ك -k) to the latter. If, on this occasion, A looks upwards, it should stand for the Persian letter kāf gāf (گ -g) for B. If A looks to the right, after having closed the eyes thrice, it should denote (to B) the letter lam (ل -l). If A looks to the right, after having closed the eyes once, it should suggest (to B), the letter mīm (م- m). If A looks to the right after having closed the eyes once, and winked once, it should be regarded (by B) as the letter nūn (ن-n). If A looks to the right after having closed the eyes once and winked twice, it should be taken (by B) to mean the undotted letter sin (س -s). If A looks to the right after having closed his eyes once and winked thrice, it should be regarded (by B) as the undotted letter 'ain (ع-'a). If A casts a glance to the right after havng closed the eyes twice, it should mean (for B) the letter fā (ف -f). If the former looks to the right, after having closed the eyes twice, and winked once, it should denote to the latter the undotted letter sād (ص-s).

* Yā (y) like the English y, is sometimes a consonant and sometimes a vowel; in the former case it has the sound of y in "youth". As a vowel, it serves when preceded by Kasrah (ِ), to form the long vowel ī as sounded in 'police" or e as sounded in "where"; and with fathah (َ) the diphthong ai as sounded in "aisle". (Persian Dictionary by Steingass).

System" towards B *i. e.* the person for whom they are meant. Let B combine the simple letters so as to form into verses and anecdotes with the aid of his own intelligence. An explanation and exposition of the same is in this wise:—

For figures 1 to 9.

Let A wink once and B take it to be the letter Alif (ا). If he winks twice let the latter regard it as the single-dotted letter bā (ب -b). If, after having winked twice, the former looks up wards, it should be taken to mean by the latter, the Persian letter bā (پ -p.) If A winks thrice, B should know it to mean the letter jīm (ج -j) and if he (*i. e.* A) looks upwards it should be understood to stand for the Persian letter jīm (چ -ch called che). When A closes the eyes once, B should know it to be the use of the letter dāl (د -d). If on such an occasion A looks upwards, it should be treated (by B) as the Hindi letter dāl (ڈ -d). If he (A) winks once after having closed the eyes, it should mean the letter hāi hauwaz (ه -h), for B. If A winks twice after having closed the eyes, it should be treated (by B) as the letter wāv (و -w, v). If A winks thrice after having closed the eyes, it should convey the idea of the dotted zā (ز -z) to B. If A winks thrice after having closed the eyes and looks upwards it should suggest (to B) the Persian letter zā (ژ -zhe). If A closes the eyes twice it should mean (for B) the undotted letter hā called also he (ح -h). If A winks once after having closed the eyes twice, it should mean (for B) the undotted letter tā (ط -t).

by Idris to denote his single name to the Maulvī, were opprobrious and out of place. If these could be expressed in a simpler form, it would be better and more desirable. He thought and pondered over the matter for two days. After all, through the "Abjad System"* of calculation which he remembered by heart, he determined and evolved a system of catching hints from the gestures of eyes, and glances cast to right and left. For about two months with the co-operation of an elderly gentleman, who passed away from this world a long time back, he worked hard to practise the art of catching and conveying hints, so that he set up the system in the following way and method :—

Let A *i. e.* a gesturer make gestures with his eyes and glances cast to right and left in accordance with the calculation of the simple letters under the "Abjad

---

* Arrangement of the Arabic alphabet, according to the numerical value of the letters from one to a thousand, as follows :—

Abjad (ابجد, ا = 1, ب = 2, ج = 3, د = 4—)

Hawwaz (هوز , ه = 5, و = 6, ز = 7)—

Hutti (حطی , ح = 8, ط = 9, ی 10—)

Kalaman (کلمن , ک = 20, ل = 30, م = 40, ن = 50—)

Sa'fas (سعفص , س = 60, ع = 70, ف = 80, ص = 90—)

Qarashat (قرشت , ق = 100, ر = 200, ش = 300, ت = 400—)

Sakhiz (ثخذ , ث = 500, خ = 600, ذ = 700—

Zazigh (ضظغ , ض = 800, ظ = 900, غ = 1000—

The arrangement is called Abjad ابجد from the name of the combination formed from the first four letters,

Exposition of the Gestures invented

(*By The Author*)

During the present pleasant period a few lines are being recorded for the diversion of the eager-minded persons of the age who are seekers of rare subtleties and extraordinary conceits, as follows:—

Many years ago, there was a wonderful note-book in the house of this humble one (*i. e.* the author). One day in the early part of his youth he was perusing that wonderful book. Under the heading of "Anecdotes", it was recorded therein, that a person got an audience of Maulvī Jāmī, who said to him, "What is your name?" That person made no reply but only got up and remained standing. Then he bent double and thereafter passed his hand thrice over his beard shaking it off each time. On observing these gestures Maulvī Jāmī thought over them and said, "I have discovered that your name is Idris by your indicating the same from the letters Alif (ا) and Dal (د) respectively by your standing posture and bending low, while by passing your fingers and shaking them off from your beard three times it has been suggested that you have dropped three dots from the word 'Resh' (ریش).* You have thus described that your name is Idris (ادریس)." That person smiled and acknowledged it. Hence in the course of going through the book this idea forthwith flashed across his mind that so many gestures as were employed

* By combining the letters ا, د and ریش without three dots, i. e. ریس the word ادریس (Idris) is formed which is a name.

For no individual is devoid of a fault.

He now concludes his apology with this select verse of Zuhūrī :—

I am too low to knock at the door of apology,
While thou art too great to put me to shame for
my shortcomings.

hand. He also recorded in the concluding pages of the book quaint conceits of rare subtlety that he had composed earlier, in the hope that these would be submitted before the august presence of His Highness Shri Mahārāja Pratāp Singh Bahadur-the asylum of the world,-may whose kingdom endure for ever! He further hoped that these verses would be printed at a press through the good offices of the above mentioned exalted prince with a view to their becoming widely known in the various parts of the world so that in the first instance, the good name of His Exalted Highness. whose attributes and good qualities are recorded in this book, may be mentioned by the age and remain a momento in the world, and secondly the name of this humble one may also become immortal here. In all humility he now requests the great masters of every land and the critics of the age to study this *Diwan* composed by this humble one with a fair view from cover to cover, for it is a poetical work, wonderful in its execution and contains sententious topics as well as elegant ideas after having been decorated like a new bride with a paraphernalia adorned with the ornaments of lustrous jewels of *qasidas* written in eulogy of His Exalted Highness Shri Mahārāja Sāhib Bahādur-Ruler of Jammu and Kashmir-the benign sovereign of the age, and therefore, deserves praise and appreciation. If, however, in the opinion of any of the connoisseurs of the age there appears a flaw in the subject-matter or phraseology thereof, let him be good enough not to offer censure or find fault with it, but rather connive at the defects and suggest corrections, for says a writer :— Verse:—

If you come across a flaw, connive at it and
do not offer censure,

The meaning of this fine verse worked up his mind in such a way that he continued reciting it over and over again for several days. Consequently this idea dawned in his mind that the world is transitory and of passing nature, and that it would be a matter of gratification to leave a name behind here. He, therefore, chose to compose verse. Though on account of the responsibilities of Government service that devolved on him while holding the honourable post of the office of intelligencer and ocnstant attendant at the courts of Shri Mahārāja Gulābsingh Bahādur and Shri Mahārāja Ranbīrsingh Bahādur of blessed memory, with a view to submit reports on the events and incidents taking place in the land of Kashmir and the cases of complainants, this humble one had little time at his disposal, yet owing to his inborn tendency and liking, he busied himself in composing verses off and on and designed sententious poems and ornate *ghazals*. During the early period of composing verses, he composed a chronogram on (the construction of) the Shri Gadādhar Jī Temple situated at Narsinghgarh, that was erected at the suggestion of the great sovereign Sri Mahārāja Gulābsingh. Next, in the year 1907, he composed a chronogram on the birth of the gracious ruler-Shri Mahārāja Pratāpsingh Bahādur-the asylum of the world-may his prosperity endure for ever and his shadow extend in perpetuity! These are included in this *Diwan* at the end, after the *ghazals* and *qasidas*. Afterwards during his spare time he composed choice *ghazals* and exquisite *qasidas* from time to time which remained preserved on stray pieces of paper in his house. Recently at the suggestion of a sincere friend of his it struck him that he should gather his brilliant verses, which similarly he did collect and compile in a book form after having written them in a beautiful

His Highness, the late enlightened ruler, Shri Mahārāja Gulābsingh Sāhib Bahādur the Great, of blessed memory[2] -may whose blessings endure for ever!,-held a post of great honour and dignity. This most insignificant one among mankind (*i. e.* the author) too, succeeded in securing the honour of service under the above-mentioned Mahārāja Sāhib Bahādur through this very connection and agency. During this period owing to the ever-increasing prosperity of his illustrious father and the attainment of the honour of his service the house of this humble one known as Pt. Rāja Kaul "Arzbegī" and adopting the nom-de-plume of "Dairi", formed a rendezvous for the people of Kashmir. Most of the scholars, learned men, astrologers, poets and wits used to flock there to enjoy the company of this humble one. One day a witty gentleman recited this charming excellent distich :—

سکندر سد نمے بستے کہ نامش در جہاں ماند

دو مصرع را توانستے اگر بایک دگر بستن

Alexander would not have raised the Wall* to perpetuate his name in the world,

If he could only compose two hemistiches together.

---

1. Jannat-makán. Resting in paradise (in speaking of a deceased person).

*Alexander the Great is supposed to have built the Great Wall of China to prevent the tribes of Gog and Magog (Yájúj-u-Májúj) from overrunning the world. The wall is called Sadd-i-Sikándar (the Barrier of Alexander).

May O Lord! be in a state of unwholesome-
ness till the Day of Resurrection !
I have not described even the smallest measure
of his excellencies,
For my mind was afraid of his being affected
with the evil eye.
Though I have said little in his praise and
prayer,
Yet this scantiness on my behalf is no less
than legitimate enchantment.[1]
My thought is sublime in memory of him
Which shall depart from my head only after
the latter is gone.
Through the ennobling[2] attitude, of this
monarch of the age O God
Exalt me and let the enemy be down trodden!

The reasons that led to the composition of the book and an account of the family history and lineage of the author.

Let the aspect of this fact be mirrored on the looking-glass of the enlightened minds of the age to the effect that the illustrious father of this most insignificant one among mankind (*i. e.* the author), known as Pt. Ram Chand Kaul alias "Arzbegī," being employed of late as a close associate in office under the authorities of the Kashmir Province and as a personal attendant in particular, at the court of

1. Sihr-i Halál Legitimate enchatment; lawful magic. Magic, according to Islám is illegal and unlawful. Poetry is regarded as an enchantment but a legitimate one.
2. Tashrif. Ennobling; exalting; honouring; a robe of honour.

condition of the high and the low is polished and a Solomon-like enthroned one through whom the eyes of the aspirations of people in general are anointed with the compound of collyrium and ground pearls[1] of his special favour. The mansion of the earth and sky is stable through the solidity of the pillars of his justice, and the palace of the dominion of the abode and the dweller is set up firmly with the stay of legs of his equity. The doors of the objects of people belonging to various regions are possible to be unlocked with the keys of his generosity and benevolence. The bed-chamber of the hopes of the small and great is illuminated with the lamps of his grace and beneficence. The garden of the age is verdant with the trickling caused by the drizzle from the showery clouds of his overflowing bounteousness. The rose-bed of the earth is evergreen with the dripping from the raining clouds of his innumerable benefactions. The dungeon of the world is brightened up with the candle-light of his sun-illuminating enlightened judgment and the assembly of time is endowed with lustre and brilliance emanating from the torch of the moon comprising the beams of his world-subjugating fortune. Verse:—

The prince of sublime lineage-Pratāpsingh,
To whom the King of stars[2] is a servant in spite of all his splendour,

Due to his perfection there is a scar in the heart of the moon,

Guard against decline his Government, O God!
The star of his enemy's misfortune

---

1. Kuhl-úl-Jawáhir, collyrium mixed with ground pearls.
2. By the king of stars the Sun is implied.

While it is not, as well, meet to observe silence
regarding the eulogy of the King.

The dignity of verse has surpassed the sky

On account of its describing the praises of the
King of Jammu and Kashmir.

Excellent is the illustrious ruler and glorious the crown-wearer of heaven-like authority, the decorator of the assemblies of sovereignty and kingship, the elevator of the victory-securing standard of royalty, the crown-adorner of the heads of felicity and good fortune, the throne-ornamenter on the dais in the court of dignity and grandeur, the reviver of the ways of justice and equity, the eraser of the signs of tyranny and oppression, the choicest ode of the *diwan* of the day-to-day increasing dominion, the royal distich[1] (best verse) of the select *qasida* of the world-empire, the elegant exordium on the topic of kingly achievements, the frontispiece of the fresh paintings in the office of the kingdom, the index to the volume of monarchy and imperialism, the title-page of the scroll of state and government, the world-illuminating sun across the sky of consideration for mankind, and the light-acquiring moon from the torch of custody of territories. He is an asylum of the world[2] under whose shady shadow of munificence the heads of worldly people are in peace, an eminent potentate the threshold of whose sky of loftiness has been rubbed by the foreheads of creatures by prostrations. He is an Alexander-like (fortunate) one through the glazer of whose universal bounty the mirror of the

1. Shāh bait, the royal distich; the best verse of a '*ghazal*.'
2. Jahán-panáh, asylum of the world; a king.

creation. It is He who has maintained with freshness the flowers of variegated colours in the form of beings in the garden of invention while the atoms of all the created things have been illumined by borrowing the flashes of His bounties and the torches of the moon and the sun have been enriched with resplendence by acquiring light from the beams of His perquisites. The introduction to His abundant praise is beyond the scope of expression for the tongue-baffling pen. The exposition of His attributes is too vast to be contained within the speech of the eloquent speakers. The Universal Reason[1] is bewildered and at a loss to understand the subtle mysteries of His power. The far-reaching wisdom is confounded and perplexed in unravelling the abstruse matters of His knowledge. Verse :—

O eloquent speaker! how long wilt thou exert thyself to describe His unity?

For, far away is the goal thou art in search of.

If every hair of mine were to turn into a tongue,

And recite His praises,

Even then would I be asleep (incapable of achieving success) due to my tonguelessness

And not give utterance to even one spark of gratitude out of a hundred,

It is impossible to indicate the trace of the Traceless,

1. "Aql-i-kul", the Universal Reason called also "Aql-i-Awwal, used in the sense of "Natural genius" or instinct; the throne of God, the Holy Spirit, Prophet Muhammad, Archangel Gabriel.

the universe form only a factor of the collection of the wonders of His wisdom. He has endowed the *qasida*[1] of the bright day with abundant beauty through the initiatory verse[2] of the world-illuminating sun and has bestowed plenty of decoration on the apt hemistich of the crescent out of the dots of stars and planets. He has preserved the verse-composition[3] of the administration of the affairs concerning the cities and countries with the binding[4] of the unerring schemes of the illustrious sovereigns and ornamented the leaves of the management pertaining to the matters of the kingdoms and dominions with the fringe of the marginal lines[5] of the counsel proceeding from the ministers of the stable government. He has favoured the rose-garden of the inhabitable globe with a new freshness of the vibrations of the breeze of justice emanating from the emperors[6] of cheerful looks and lent unlimited verdure to the orchard of the world with the blowing of zephyrs coming from the equity administered by the diplomatic counsellors. Various aromatic plants[7] of creatures have been planted by Him in the soil of

---

1. Qasidā, a poem corresponding to an elegy in English but of a wider and more varied scope, containing a panegyric, satire, description etc.

2. Matla', an opening verse of a poem each hemistich of which contains a rhyme.

3. Manzúma, a book of composition in verse, also a string of pearls.

4. Shirāza, binding of a book, a pivot.

5. Jadáwil, plural of "Jadwal", a marginal line, a schedule, a rubric.

6. Khawáqin, plural of Kháqán, Emperor of China or Chinese Tatary, now used for any emperor.

7. Riyáhin, plural of "Rayhàn", sweet basil, any aromatic plant.

Introduction By the Author

In praise of God and Shri Maharaja Pratapsingh Bahadur, Ruler of Jammu and Kashmir State.

Boundless praise and infinite thanksgiving befit the Writer of the mandate of destiny who adorned the whiteness of morning in the *diwan*[1] of the universe with the golden rays of the sun; who embellished the blackness of dark evening with the points of stars in the *masnawi*[2] of the cosmos; who inscribed the prose of the constellation Nasra[3] and the verse of the Pleiades on the flagstones of the pages of the heavens; who engraved the characters of the discovery of creation on the leaves of the strata of the earthly spheres; who arranged in perfect order the volume of the world with the system of the septet of continents[4] and organised ineffably the terrestrial globe with the triadic prose of the three kingdoms[5] of nature; who recorded the quintet[6] of the five senses in the note-book of the contingent existence and who composed the quatrain of the four elements in the book of the human bodies. Individual creatures are only a point recorded by the pen of His omnipotence. The component parts of

---

1. Diwān, a collection of poems, a poetical work.

2. Masnawí, a poem composed of distiches corresponding in measure, each consisting of a pair of rhymes.

3. Nasra, two small stars in the nose of the sign Leo forming the eighth house of the moon.

4. According to the belief of old Persian writers the whole world was divided into seven climes or continents.

5. Three kingdoms of nature, i. e. mineral, vegetable and animal.

6. Mukhammas, a poem of several strophes each consisting of five half-verses.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Diwān is as follows:-

1. Ghazals-1818 verses.

2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.

3. Fragments-61 verses.

4. Quatrains-10.

5. Chronograms-47 verses.

The text of the Diwān has been prepared in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

in this introduction, there is not much of mysticism in him, there are to be found a few of his verses that are capable of being interpreted in the light of the mystical significance. The yearning of the poet for union with the Divine essence is evident from them in spite of his ideas being mostly profane. He aspires for the upliftment of his nobler self and is desirous of cherishing the memory of his friend (whom he sometimes indentifies with God) in preference to riches and wordly prosperity to which, as we have seen, he was altogether indiffrent. Such a mental attitude towards life, like all other poets of a similar viewpoint, raises him to a position of eminence unlike those who are devoid of such an ambition and write merely with the object of achieving great fame in the art of composing verses.

The number of verses contained in the Dīwān is as follows:-

1. Ghazals-1618 verses.
2. Qasidas-179 verses besides one Mukhammas of 11 strophes each consisting of 5 hemistiches.
3. Fragments-61 verses.
4. Quatrains-10.
5, Chronograms-47 verses.

The text of the Dīwān has been preparrd in accordance with the Ms. purchased by the Research Department from the great-grandson of the poet as already stated in the preface, and compared with another copy of it supplied to me by the Department after having it copied from the original with greater care and precision.

Nand Lal Kaul Talib.

Through the generosity of the Jamshed of the world-Pratāp Singh,
The world is exhilārated without the obligation of a wine-cup.
He has not only constructed a bridge in Kashmir for the public good,
But also benefitted India, Sind and Kabul through his universal favours.
The hearts of the people of the world, due to Pratap bridge, are in full bloom as one rose follows another,
Even the sun and the moon in the sky are happy and smiling like a rose.
I went across the river and discovered the date (of the construction) of the bridge.
"O God! honour of the rose-bed of Kashmir lies in this bridge.*"

What has been said above on the merits and demerits of Dari's poetry which has been illustrated by quotations from his various sections will, I hope, suffice to show his position as a Persian poet not belonging to Irān. There is one prominent feature in him which deserves mention here and the reader is not likely to fail to notice in the course of the *Diwan* at a glance and that is his "fiery disposition" which exhibits his fondness for the frequent use of the word "fire" in all its shades of meaning and possible forms of expression to denote his strong passion and enthusiasm. Though, as I have said elsewhere

*The letters used in "*Abruy-i-gulshan-i-Kashmir ya Rab in pul ast*" minus the letter *dal*-the first letter of '*darya*' give the date 1952 Bikrami according to the '*Abjad* System'. In the first hemistich of this verse the words "*az sar-i darya guzashtam*" means 'I went across the river' as well as, 'I have omitted the first letter of the word '*darya*'--letter '*dal*' (*i. e.* deducted the numerical value of '*dal*' in this calculation).

بہرِ تاریخِ تولدّ چہ نگارم بہِ ازیں

کہ فلک گفت بہا غنچہٴ امید شگفت

The Gardener (God) out of his world-adorning kindness
Showered flowers over my head causing my heart to bloom like a rose.
Fortunately a son is born to me today,[1]
My fate came to my help while that of the enemy has gone to sleep.
What should I inscribe better than the following to commemorate it?
'The sky said, "How excellent the bud of hope is in blossom"'.[2]

2. Commemorating the construction of the Pratāp Kadal (probably the present Amīrā Kadal *i. e.* the 1st. Bridge of Srinagar).

از سخاوت ھاے جمشیدِ جہاں پرتاب سنگہ

یک جہاں مست طرب بے منتِ جامِ مُل است

نے ھمیں کشمیررا پُل بست بہرِ خیرِ عام

بہرہ یاب از فیضِ عامش ھند و سند و کابُل است

اھلِ عالم را دل از پرتاب پُل گلگل شگفت

مہر و مہ ھم بر فلک شاداں و خنداں چوں گُل است

از سرِ دریا گذشتم یافتم تاریخِ پُل

آبروے گلشنِ کشمیر یارب ایں پُل است

---

1. *Qurratu'l 'ain*-coolness *i. e.* lustre and brightness of the eye, a term used for a 'son'.
2. The letters used in "*Beha ghunchai ummid shuguft*" give the date 1921 Bikrami according to the "*Abjad* System."

از خاکِ درگہِ تو شرف یافت کائینات
بدنامِ روزگار عبث سعد اکبر ست
تسخیر کن تمام جہاں را چو آفتاب
اے آنکہ ہمّتِ تو ز افلاک برتر ست
گردِ سرِ تو گردم و جاں را کُنم نثار
یاقوت نا پدید کُہربا میسر ست
شاہا بدورِ دورِ تو از چرخ ایمنم
دشمن اگر قوی ست نگہباں قوی تر ست
درخدمتِ تو رفت ہمہ خورد سالیم
پُورِ مرا بحال شدن از تو درخور ست
دورِ قمر بکام و سپہرت غلام باد
تا دورِ دورِ شوکتِ خورشیدِ خاور ست

The poet has composed about a dozen chronograms, which are the outcome of a laboured mechanical process, to commemorate certain events of births, deaths and marriages etc. This most artificial form of verse does not, in my opinion, deserve to be ranked even with an ornate *qasida* in view of its possessing no merit except that of giving the date. Here are two of these chronograms :—

1. Commemorating the birth of one of his sons-Pt. Vasa Kaul.

باغبانم کہ بفضلِ چمن آرایِ جہاں
گُل زدم بر سر و مانندِ گُلم دل بشگفت
قُرة العینِ من امروز بخوش طالع زاد
طالعم کرد مدد طالعِ بد خواہ بخفت

شعری بر آسمان بمثل با سُهیل گفت
فرخنده بخت شاه ز فرخنده اختر ست

از بسکه دادِ جُود و کرم داد در جهان
مُفلس خزینه دار و قلندر توانگر ست

تیغش بکف چو پورِ پشنگ است در مصاف
تاجش بسر بمسندِ شاهی چو نوذر ست

هم پنجگی به پنجهٔ شیرِ فلک کند
از بسکه در مصاف دلیر و دلاور ست

منّت پذیر خنجرِ اُو عندلیب شد
گُلها شگفته برسرِ دشمن ز خنجر ست

پوشد اگر هزار زره جاں نمے برد
از خنجرش هلاکت دشمن مقدّر ست

سیمرغ را نه بست بفتراک درشکار
در خاطرش پسند کجا صید لاغر ست

تفسیر این رساله عطارد کند تمام
عاجز ز شرحِ حدِ ثنائش سخنور ست

شاها منم فدایے در و خاکِ درگهت
با دوریِ درت دل و جانم مکدر ست

زین در کجا روم درِ دیگر چرا زنم
دولت درین سراَ و کشائش درین درست

خیال نادره ام نیست کم ز سحرِ حلال
اگر قبول کند طبعِ بادشہ ز کرم
کنم قصائدِ وصفش بآبِ زر تحریر
بارمغان بفریسم بروس و طوس و عجم
چرا نہ خدمتِ من یادِ خاطرش باشد
کہ بر سرش ننوشت است حرفِ سہو قلم
ز قیل و قال دلِ شہ مباد رنجہ شود
کہ میکنم بدعا ختم نامہ بے جاذم
بآفتاب بود تاکہ سایہ ہمسایہ
مباد از سرِ آفاق سایۂ او کم
ریاضِ سلطنتش باد از خزان ایمن
بہارِ زندگیش باد تا ابد خرّم

(2)

شاہِ زمانہ را کہ فلک یار و یاور است
دولت غلامِ درگہ و اقبال چاکر است
کیخسروِ زمانہ سلیمانِ روزگار
زیر نگینِ خاتمِ او چرخِ اخضر ست
از عرش تا بفرش عیان است و آشکار
پرتاب سنگہ پادشہِ داد گستر ست

مثل زدنش بسے از سعادتِ بخششں
چو مشتری و قمر را دو چار شد باہم
عجب مدار اگر یکقلم جہاں گیرد
کہ بودہ است جہاندار درجہان قدم
کفش ہمیں نہ کسے را عیاں دہد زر و سیم
کہ مے نہد بدل ریشِ کس نہاں مرہم
چو چارہ سازِ جہاں دید ہمّت و رائش
سپہر گفت بترکِ فساد و رائے ستم
خبر ز ترکِ سلحٔ شورِ آسماں گیرد
برائے جنگ چو گردد سوار برادہم
ز چار آینۂ ہر چند دشمنش زد لاف
دو نیم کرد سرش را بزخم تیغ دودم
ز رشک سوخت دل آفتابِ عالمگیر
چو ہمّتش علم افراز گشت در عالم
بوصف ذات و صفاتش عطارد و برجیس
یکے سفینہ و دیگر رسالہ کرد رقم
نگین اوست کہ دور قمر مسخّر کرد
جبین اوست منوّر چو نیّر اعظم

اگرچه خلق به پیری کنند فکرِ عدم
ز رنگ عارض گُل داستاں مگو بُلبلُ
که رُوے یار چمن را کشیده است قلم
چه خوش بود که درین باغ خسرو خوباں
بتخت گُل بنشیند کشد پیالۂ جم
غنیمت است اگر طے شود بپاے خیال
که پیچ پیچ رهِ عشق هست و خم در خم
بجاے باده اگر خوں خورم روا باشد
که دل به بزم طرب میخورد قفا از غم
غزل به طرف چمن خواند یک سحر دیری
چناں که مُرغِ سحر شد خموش بلبلُ هم
گرفته است بکف جامِ مے گُل و نرگسِ
مگر پیاله زدند شاه در چمن پیهم
شہِ زمانه که پرتاب سنگه مے نامند
سمر ز ناموریها ز هند تا به عجم
نظیر اُو بِجهاں کیست از جهانداراں
بسیرت ملکی و بصُورت آدم
خلل پذیر نگردد ز انقلاب جهاں
اساس عدل ازو محکم است و مستحکم

conventions both in respect of form* and subject-matter. As almost all the Persian panegyrics have been produced under the stress of greed for money and do not express any spontaneous idea or sentiment but only exhibit the results of the pretended feelings of a poet and a display of his style full of affectation, they can hardly deserve the attention of the reader. Those who have made a close study of such poems in Persian will, I believe, agree with me in declaring them not only to be base and low but extremely repugnant to a man of sound taste and confer little credit on their authors. In the course of longer *qasidas*, however, there are, no doubt, a few charming verses to be met with in the form of exordiums but these are composed by the poet merely to create a happy atmosphere with a view to please the fancy of his patron. I cannot afford to omit a few specimens from this section of Dairi's poetry which whether good or bad will satisfy the curiosity of the reader. I think it unnecessary to add a translation of them:—

(1)

شده است گردنِ یارم ز رشتۂ دُر خم
برشتۂ رگِ گُل میکشم دُرِ شبنم
بپایِ نازکش از شبنم گُل آبلہ‌ها ست
عبث بہ سیرِ چمن رنجہ کرد یار قدم
شبابِ من بخیالِ دهانِ یار گزشت

---

* As regards the form of a *qasida*, it consists of the following parts: —

(a) *Matla'* the opening line (b) *Tashbib*-exordium (c) *Gurez* or *Gurez-gah*-the transition verse (d) *Madh*-panegyric proper (e) *Maqta'*-the closing line. Of these (b), (c) and (d) are generally the main parts.

I would cast a glance at the corner of her orchard
And smell her thornless freshly-blossomed rose
For her beauty is a spring never visited by autumn.

How happy it would be for me to be exactly in front of her,
And draw her tresses to my side!
Fix a gaze on her face without any interruption,
Fall in the dust of her street,
For this earthly body is a burden to my soul.

Come O Sāqī[1]! keep on giving me a cup
For I am ever in search of wine.
I shall cross the dark path with the (aid of the) brilliance of wine
And find a clue to the Water of Life[2]
For the wine-hue serves the purpose of a lamp to lovers.

I am wrong when I say that I am a lover of Sāqī,
I am rather intoxicated for ever through the wine-cup of love;
I am not a haunter of taverns but an eternal mystic,
How can the sorrows of the world overpower me?
My heart is in a state of ecstasy due to everlasting enjoyment.

As regards his *qasidas* Dairī has not failed to maintain the general standard and character of similar writings of some of the panegyrists, in following their

---

1 *Saqi* means a cup-bearer.

2 Water of Life or Immortality is said to be in a dark region.

کنم نظارۂ روئش برابر
شوم با خاک در کوئش برابر
کہ خاک جسم بر جانم گران است

بیا ساقی بدہ جامم پیاپے
کہ دائم آرزومندم پئے مے
زرنگِ مے رہِ ظلمت کنم طے
بآب زندگانی مے برم پے
کہ رنگِ مے چراغ عاشقان است

غلط گفتم کجا ساقی پرستم
مگر دائم ز جامِ عشق مستم
خراباتی نیم رندِ السّتم
غمِ دنیا چہ سازد زیر دستم
دلم سرمستِ عیشِ جاودان است

There is no rose without a thorn in the garden
of the world.
Where is the spring that has not autumn in
its wake ?
Where is a pleasure that is not twin to sorrow?
I do not like such a rose-bed for the reason
That here the rose smiles and the
nightingale laments.

Happy would be the day on which in the beauty-
market of a sweetheart
I would sell my life in exchange for a sight of her !

Apart from five or six *qasidas*, the *Diwan* includes also one *Mukhammas* (Fivesome) in praise of His Highness the late Maharaja Pratapsingh Bahādur in which as in all of the *qasidas*, he has been extolled to the skies by the poet after the fashion of the Persian court-panegyrists whose object was nothing but extracting money from their patrons probably with a view to secure the goodwill of His Highness and to show that he could do justice to this form of verse-making too. This poem, which consists of eleven strophes, contains ideas other than those of panegyric in five of them and are expressed in comparatively graceful language. I reproduce these here :—

گُلے بے خار در باغِ جہاں نیست
بہارے کوکہ دنبالش خزاں نیست
کُجا عشرت کہ با غم تواماں نیست
پسندم ایں چنیں گُلشن ازاں نیست
کہ گُل خنداں و بُلبُل در فُغاں است

خوشا روزے کہ در بازارِ یارے
فروشم جاں خرم دیدارِ یارے
بہ بینم گوشۂ گلزارِ یارے
ببویم نوگلِ بے خارِ یارے
کہ حُسنش نوبہار بیخزاں است

اگر چہ خوش باشد روم سُوئش برابر
بسوے خود کشم ہوئش برابر

The quatrains composed by Dairī, though very few in number, are not of a mean order when placed side by side with the quatrains of some of those poets, who have been appreciated for this art without being recognised as masters of this branch. I have selected two of them here as a specimen:—

1

یک بوسه ازاں بہا گفتند کہ جاں ارزد
چوں نیک بسنجیدم گُفتم کہ جہاں ارزد
محروم خریداراں رفتند ازیں سودا
گُفتند کہ نتواں گفت ایں ارزد و آں ارزد

2

گر طالبِ وحدتی ز انبوه گریز
زیں سنگدلاں بجانبِ کوه گریز
از اُلفت خلق هست کُلفت حاصل
غمخوارِ کسے مشو ز اندوه گریز

1

People said that one kiss imprinted on those lips
was worth life,
When I weighed (this statement) well, I declared
that it was worth the world.
The customers went away being deprived of this
bargain
And said, "One cannot say that it is worth this
or that."

2

Avoid a multitude if you are a seeker of Unity!
Flee to a mountain from these heartless people!
Affliction accrues from attachment to mankind,
Do not concern yourself with anyone, rather keep
away from worries.

Although the bird of my heart has broken wings,
Due to this breakage it has been provided
with a thousand feathers.
Although the stroke of heaven is fierce,
Its courage is due to my heart and liver (i. e.
encouraging spirit).
I am independent of the sweethearts of the world,
For my heart has (in view) a different beloved.
The heart and sweetheart are not separate from
each other.
This fact is known to one who is a knower
(of mysteries).
O dervish (beggar) seek wealth from me,
For my heart possesses treasures of gold.
One day the old man of the idol-house inside it,
said to me,
"Look at the face of the heart which is manifest".
I said to him, "How can my eyes which are bereft
of sight,
See the face of the heart ?"
He endowed me with sight by casting a glance
on me,
And uttered a word which was very brief.
I repeated that word and saw the face of the
heart,[1]
This is what befell me.[2]

---

1. By 'the face of the heart' is meant the reflection of the Divine Being which according to Sufis can be perceived through its purity.

2. Strictly speaking the language of the last four verses is defective. The last word "*darad*" has been wrongly used instead of "*ast*" or "*bāshad*". It is an innovation to which many of the Persian poets of Kashmir were prone without having any authority to do so. It is just possible that in the second verse also the poet may have used "*darad*" in the same sense. In that case its meaning would be: "If the stroke is fierce my courage is possessed of heart and liver (i. e. is indomitable)."

In addition to *ghazals*, which have been discussed above at some length, Dairī has composed a few miscellaneous poems containing *Muqa'tta't* (Fragments), *Ruba'yyat* (Quatrains), *Qasidas* (Panegyrics) and *Tarikhs* (Chronograms). As a specimen I give below some verses from each category. One of the fragments is as follows :—

گرچه مرغِ دلم شکسته پر ست
از شکستن هزار پر دارد
گرچه زخمِ فلک جگردار ست
همتّم از دل و جگر دارد
بے نیازم ز دلبرانِ جهان
که دلم دلبر دگر دارد
نیست از هم جُدا دل و دلبر
داند آنکس که این خبر دارد
دولت از من بخواه اے درویش
که دلم گنجهایِ زر دارد
پیرِ دیرم به دیر روزے گُفت
رویِ دل بیں که جلوه‌گر دارد
گُفتمش رویِ دل چساں بیند
دیدهٔ من که بے بصر دارد
از نگاهے بصارتم بخشید
خواند حرفے که مختصر دارد
خواندم آں حرف و رُوے دل دیدم
ماجرایِ من انیقدر دارد

That the water of life may continue to run for ever in his stream.

ز شعرِ دیری کشمیر لذّت گیر شد کامم
زہے اشعارِ شیرینش زہے طبعِ غزل گوئش

My mouth is filled with relish through the verse of Dairī of Kashmir,
How excellent are his sweet verses and how fine is his poetic genius.

It has been already remarked that Dairī is primarily a ghazal-writer and though he has prominent classical touch in his verse he has very little to offer on mysticism. What Dr. Nicholson says about Shaykh Sa'dī in his introduction to the Dīvānī Shams Tabrez, quoting from the remarks of the Tabrez editor, holds equally true in his case. He says:—"His *ghazals* are extremely elegant and exceedingly beautiful but the thoughts will prove to be mostly profane (مجاز) and the diction full of amatory conceits (ناز و نیاز)". It should, however, be pointed out here that there has been a tendency among the people in the East to extract a spiritual meaning from even the most profane verse of a poet by attributing a metaphorical or allegorical significance to his words and terms. If this method is applied to the verses of Dairī, some of them, no doubt, are sure to yield this result. But in my opinion the reader is not justified in forcing such a meaning from it, which neither the context nor the expression can give us irrespective of the fact whether the poet intended it or not. Of course there are to be found, as in the case of almost every Persian poet, a few verses here and there in the *Diwan* which are free from amatory conceits and deal with topics other than those of love but these are "few and far between".

That every nightingale (*i. e.* poet) has cherished a desire for a rose (*i. e.* an idea) which is ideal in the colour of its realism.

شعرِ دیری شعله انگیز است در اطرافِ هند
بسکه تیز است این غزل آتش بایران افگند

The verse of Dairī is blazing with flames throughout India,
This *ghazal* is extremely inflammatory, it will set fire to Irān.

نمک کشمیر را از شعرت اے دیری فراوان شد
کنون شورے بملک قندهار و کابُل اندازم

O Dairī ! thy verse has provided Kashmir with abundant salt (i. e. animation and charm),
Let me now raise an uproar* in (provide with salt i. e. charm) the countries of Kābul and Qandahār.

دیری از کشمیر تا ایران زمین یارا کراست
تا تلاشِ این زمین طبعِ غزلگوئش کند

O Dairī ! who is there who has the power to claim a poetic disposition
In trying his hand at this metre from Kashmir right up to the land of Irān.

ازین اشعار تر یارب که دیری گُفت میگویم
که آبِ زندگی همواره جاری باد در جوئش

In view of the beautiful verses composed by Dairī I pray to God

---

* Here again there is a pun on the word '*Shor*' which means noise and uproar as well as salt *i. e.* charm and animation.

در چمن دوش چه خوش بلبلِ شیدا میگفت
دیری احوالِ تو خوش باد که شعرت حالیست

How sweetly did the love-lorn nightingale sing in the rose-garden yesterday to the following effect:-
"O Dairī! may thou be happy for thy verse is ecstatic."

یک سحر دیری غزل میخواند در طرفِ چمن
مُرغِ خوش آهنگِ گلشن بلبلِ تصویر بود

One morning Dairī was reciting a *ghazal* (of his) by the side of a rose-garden,
The sweet singing bird of the rose-bed was struck dumb just like a nightingale in a painting.

هند را تسخیر کردم دیری از تیغِ زبان
زین غزل اکنون مُسخّر سِند و کابُل میشود

O Dairī! I have subjugated India with the sword of my tongue,
Now Sind and Kabul will be controlled by this *ghazal*.

چنان دیری زمینِ اینغزل را کرد گُلکاری
که هر بُلبُل گُلے از رنگ معنٰی آرزوئے کرد

Dairī has raised such beautiful flowers from the soil of this *ghazal* (*i. e.* composed beautiful verses in this metre*)

---

* Here there is a pun on the word '*Zamin*' which means 'soil' as well as the 'metre' of a poem.

شعرِ حافظ همہ بیت الغزلِ معرفت ست
آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

Every verse of Hāfiz is the royal couplet of a *ghazal* on Divine knowledge.
Let his delightful utterance and graceful style be admired.

ندیدم خوشتر از شعرِ تو حافظ
بقرآنے کہ اندر سینہ داری

I swear by the Qurān which thou possessest within thy bosom (*i. e* rememberest by heart)
O Hāfiz! that I have not seen a better verse than that of thine.

حافظ حدیثِ سحر فریبِ خوشت رسید
تا حدِ مصر و شام و باقصائے روم و رے

O Hāfiz! thy magic-deceiving delightful topic has reached
The confines of Egypt and Syria and the boundaries of Rum and Ray.

ز شعرِ حافظِ شیراز میگویند و میر قصند
سیہ چشمانِ کشمیری و ترکانِ سمرقندی

The black-eyed ones (*i. e.* beauties) of Kashmir and the Turks* of Samarqand
Recite the verses of Hāfiz and begin to dance.

Dairī, likewise, boasts of his poetry in preference to others. The following are only a few instances :—

* A Turk is the term used in Persian for a sweetheart by reason of his fair complexion and wanton cruelty for which he is notorious. These qualities characterize a beloved.

Khāqānī and 'Urfī', even some of the popular poets of great eminence like Nizāmī of Ganjā and Hāfiz of Shīrāz have not desisted from such a practice. Let me here quote only a few such verses out of many from the *Diwan* of Hāfiz:-

غزل گُفتی و دُر سُفتی بیا و خوش بِخوان حافظ

کہ بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثُریّا را

Thou hast composed a *ghazal* and strung pearls;
O Hāfiz! come and sing it sweetly,
So that the sky may present the string of the
Pleiades as an offering to thy verse.

حسد چہ مے بری اے سست نظم بر حافظ

قبولِ خاطر و لطفِ سخن خداداد ست

Wherefore do you envy Hāfiz, O you poetaster!
An apt genius and a graceful style are God-
given gifts.

در آسمان چہ عجب گر ز گفتۂ حافظ

سماع زھرہ برقص آورد مسیحا را

What wonder if in the heaven through the words
of Hāfiz
The song of Venus should make Christ dance?

حافظ حدیثِ عشق تو از بسکہ دلکش است

نشنید کس کہ از سرِ رغبت زبر نہ کرد

O Hāfiz! thy love-song is extremely delightful,
There is none who heard it and did not com-
mit it to memory with great delight.

O seeker of worldly fame! never hanker after a name.
Extract benedictions from the hut of a successful dervish,
Do not ever expect your wishes to be fulfilled by the worldly rich.
A long sleep knocks at the door of death,
Do not sleep even for a single night from evening till morning.

چشمِ امداد ز کس نیست کہ مرهم سازد
پنبۂ داغِ دلِ خویش کُنم اخترِ خویش

I cherish no hope of help from anyone in the application of a balm,
Let me regard my own stars as cotton for the scars of my heart.

ز بیوفائ یارانِ دهر مے ترسم
نہ از کواکب و نے از سپهر مے ترسم

I am afraid of the faithlessness of worldly friends,
And not of the stars or the sky.

It is not unusual for a Persian poet to talk vauntingly of his merit and declare himself superior to others, whether he actually holds such a position or not. Though self-praise is no recommendation, as the well-known maxim says, and should be rather treated cautiously, yet such a practice on the part of a Persian poet has never been looked down upon nor even objected to by the critics, but rather admired if the vaunter has been able to couch his boast in dignified language. A poet does so generally in the *Maqta*, *i. e.* the closing verse of a poem in which he uses his nom-de-plume. Besides some of those poets of great fame who gained notoriety for their pedantry such as

If the devil of concupiscence does not lead me astray,
The foot-print of the old man (spiritual guide) is for me a stone of Solomon's ring.*

خاک بر سر عاقبت چوں گنجہا خواهند بود
خواجگاں بیہودہ دائم آرزومندِ زر اند
پے برند آخر بگنجِ حسنِ بے پایانِ دوست
در جہاں آنانکہ عاری از تمنّاے زر اند

Since the treasures will return to the earth after all,
Lovers of wealth cherish a desire in vain to obtain riches for ever.
Those who are free from the desire of riches in the world,
In the long run succeed in finding a clue to the treasure of God's infinite beauty.

تا نقشِ بندگی نہ زنی بر نگینِ دل
اے نامجوے دهر مجو نام زینہار
گلبانگ کش ز کلبۂ درویشِ کامیاب
از منعمانِ دهر مجو کام زینہار
خوابِ دراز سلسلہ جنبانِ مرگ است
یک شب مخسپ تا سحر از شام زینہار

So long as you do not engrave the stone of the heart-ring with service,

---

* *Jam* is used as an abbreviated form of Jamshid as well as for Solomon. Here the word has been used for the latter. King Solomon is said to have been in possession of a magical ring by means of which he held under his control all sorts of creatures.

Do not be heedless of Death through the deceptive ways of the world,[1]
The eyes of a heedless hare cannot capture a lion.

کس درین باغ کسے را چہ کند همراهی
سرو پا در گِل و گُل پا برکاب است اینجا
واعظِ شهر غلط گُفت کہ فردا ست حساب
بیوقوف است کہ امروز حساب است اینجا

How can anybody accompany a man in this garden (*i. e.* the world)?
The feet of the cypress are stuck in the mire and the rose is about to depart from here.
The preacher of the city was wrong to declare that the account of one's deeds is to be rendered tomorrow (*i. e.* on the Judgment Day);
He is a fool (to say so) for the accounts are calculated here (*i. e.* in this world) today.

از سود زیاں پدید آمد
بازار چو گرم شُد دوکاں سوخت

Loss has accrued from gain,
As soon as the market became brisk, the stall caught fire.[2]

اگر ز رہ نبرد دیوِ نفسِ آمارہ
نگینِ خاتمِ جم نقشِ پاۓ پیرِ من است

1. *Rubah-bazi*- the sly and cunning ways of a fox *i. e.* deceptive ways.
2. Here the translation cannot convey the idea of the poet even roughly. In the second hemistich '*garmiye bazaar*' which has been translated by the words 'brişkness of the market' and literally means 'the heat of the bazaar', has been used not only in the sense given above but made use of, in its literal sense also with the object of causing conflagration to the worldly goods which a man accumulates with great earnestness. The 'stall' has been used for the world.

فگندم در صف شیران پئے صید سخن ہوئے
دلِ صد چاک من دامِ خیالِ تازہ آہوئے

I raised a cry of ho ho before the line of lions
to prey upon an idea,
My heart rent into a hundred pieces is a snare
to entrap the thought of a young deer
(lovely-eyed sweetheart).*

Dairī sometimes plays the role of a moralizer and instructs us in the ways of right conduct according to his own views. Here are a few examples:-

مکن تیز بر غیبتِ کس زبان را
مرنجان حضورِ دلِ عارفان را
مباش ایمن از صولت جذبۂ دل
کہ ریز آورد بر زمین آسمان را
مُکن گفتگو بے ادب با بزرگان
مُجنبان ملرزان زمین و زمان را

Do not be sharp-tongued in backbiting anyone,
Do not disturb the peace of mind of the gnostics.
Dot not be secure against the violence of the
heart's zeal,
For it pulls down the sky to the earth.
Do not talk to the elders in an unmannerly way;
Do not cause a shock and shaking to heaven
and earth.

از اجل غافل ز روباه بازئ دنیا مشو
شیر گیری نیست چشمِ خُفتۂ خرگوش را

---

* The 'line of lions' probably stands for great poets.

As the lustre of the mirror in thy hand with regard to the order:- "Hold it bending but do not let it fall".*

چه خورم باده ملول است ز من شاهد بخت
زین غبار است مے ناب تراب آلوده
بے سبب بسترم امروز گل و نسرین نیست
خار مژگان هم شب بود گلاب آلوده

How should I take wine? the beloved of my fate is displeased with me.
It is due to this displeasure (literally dust) that the pure wine has become mingled with dust.
It is not without reason that I possess a bed of roses and jonquils today.
The thorns of the eyelashes were besmeared with rose-water throughout the night.

چرا بهتان واعظ را کنم تکرار در مجلس
جواب جاهلان اُستادِ من گفتم است خاموشی

Why should I repeat in the assembly the calumnies indulged in by the preacher?
My master has said, "The answer to the ignorant should be silence".

---

*In this verse there is a reference to the order of a king of the old times who asked a slave of his to hold in his hand a cup full of water in a bending way but not allow the water to fall. The slave was at a loss to understand as to how he should carry out such an impracticable order and expressed his inability to do so Here Alexander has been used for the king. The poet means to say that the orders of the king could not be carried out but the lustre of the mirror does carry out such an order of the beloved inasmuch as it bends low but does not fall away.

نمیدانم ز عکسِ روے گلفام کہ گلچین است
کہ دامانِ نگہ را رنگ ریز است آبِ آینہء

بزیرِ سایہء مژگانِ شوخش بسکہ بیتاب است
بہ بندِ آهن است و در گریز است آبِ آینہء

نبود است اینچنین حکمِ سکندر در جہان جاری
کہ از دست تو کج دار و مریز است آبِ آینہء

The lustre of the mirror produces waves on account of the reflection of her roguish eyes,
Nay I am wrong, rathet the lustre is in a mood to run away.

How can I attend to egoism (literally to see my face) when sacrifice is not a mere sport?
The lustre of the mirror is a sharp sword by reason of the reflection of her eyebrows.

I do not know from the reflection of whose rosy face the lustre of the mirror is a gatherer of roses
For it is shedding colour from the side-long glance.

The lustre of the mirror in spite of having steel fetters is fleeing *
Being extremely restless under the shade of her roguish eyebrows.

Alexander's command was not so prevailing in the world

---

* In the early times mirrors used to be made of steel and it is with reference to this that the poet uses the words "steel fetters".

خمِ کمند خود از گردنم مدار دریغ
شکارِ لاغرم اما ز صید گاہِ تو ام

Do not grudge my neck the loop of thy noose,
I am insignificant game no doubt but belong to thy hunting-ground.

باغباں رخنۂ دیوار عبث مے بندی
دل بہ صد راہ رود سوئے گلستاں از من

O gardener! you are closing the chink of the wall in vain,
My heart is leaping forth from me towards the garden through a hundred passages.

سرو را ہمسر نوشتم با قدِ دلجوئے او
تا بروں نارد دلم را شانہ از گیسوئے او

I declared cypress to be her equal in her graceful stature,
In order that the comb may not throw my heart out of her tresses.*

ز عکسِ چشمِ شوخش موج خیز است آب آئینہ
غلط گفتم بانداز گریز است آب آئینہ
بخود بینی چہ رو آرم کہ سر بازی تماشا نیست
ز عکسِ ابروانش تیغِ تیز است آب آئینہ

* Here there is a reference to the fact that combs used to be made of the cypress wood. The poet says that though the cypress cannot be called as graceful as the stature of the beloved, yet he has done so only to flatter it in order that his heart which is involved in the tresses of the beloved may not be thrown out by the comb made of the cypress wood.

The angel of the unseen realm communicated
the (following message) to the ear of my heart:—
"O Dairī ! go on thou drinking the wine-cup ;
I shall conceal thy faults."

عشق ورزیده ام و چشمِ ترے یافتہ ام
چشمِ بد دور کہ کانِ گُہرے یافتہ ام

میدہم دل بہ ضعیفاں ز کلامِ شیریں
مژدہ اے مور کہ تنگِ شکرے یافتہ ام

چہ کند دامِ خم طرّۂ ساقی امِشب
کہ ز موج بطِ مے بال و پرے یافتہ ام

حیف باشد کہ کنم شِکوۂ اشک و رخِ زرد
منکہ از دولتِ غم سیم و زرے یافتہ ام

I practised love and secured tearful eyes,
I have discovered a mine of pearls-may the evil
eye be far from it!
I inspire the hearts of the weak (insignificant
ones) with courage through my sweet verses,
Happy news to you O ant ! for I have got an
ass-load of sugar.
What will the snare of the curly locks of hair
of the cup-bearer do tonight ?
For due to the waves of the wine goblet I have
secured wings and feathers.
It would be a pity if I complain of tears and
a pale face,
I who have procured silver and gold out of the
wealth of sorrow. *

* 'Tears' stand for silver and 'pale face' for gold.

تا پردہ برفتاد ازآن رُو بیکطرف
یکسُو پرید رنگ ز گُل بُو بیکطرف

As soon as the veil was lifted up from that face to one side,
The colour of the rose took to flight in one direction while its scent departed in the other.

حلقۂ بیرونِ در چشمِ سمندر امشب ست
شعلہ خوےِ دوش یارب زد درِ کاشانہ ام

The knocker outside the door has turned into the eye of a salamander tonight.
For O Lord! a flaming beauty knocked at the door of my house last night.*

از بہرِ خدا پند مگوئید بگوشم
کز حلقہ بگوشانِ بُتِ بادہ فروشم
اُفتادگی شمع شد از تیز زبانی
استادہ ازانم کہ دریں بزم خموشم
از غیب بگوش دلم آورد شروشے
دیری تو قدح نوش کہ من عیب بپوشم

For God's sake do not whisper advice into my ears,
For I am one of the slaves of the wine-selling beloved.
The fallen state (*i. e.* the reduced condition) of the candle is due to the sharpness of its tongue (burning wick),
I stand erect because I am silent in this assembly.

---

* This verse also has been admired by critics for its originality.

Who has communicated the news of the madness
of my heart to the desert?
Majnun[1] has departed in one direction and the
deer in the other.
Since the sun has tried to maintain an equilibrium
with the beloved in the scale-pan of the balance,
It is fair if the former is in the descendant
while in the Sign of Libra.[2]
O Dairī my heart is delighted with the fervour
contained by the (following) hemistich of Sāib :-
"That rose (*i. e.* beloved) is a match from all
the roses put together."

As will be seen from the last verse given above, of which the second hemistich has been borrowed by the poet, he has composed this *ghazal* in imitation of Sāib and in my opinion with great success. It would be interesting to compare the two poets here, but since unfortunately no rhyming-word is common in their verses a comparison is not of much use. On the whole, however, there is not much difference between them with regard to their respective merit. In this connection, the reader may find the following verse of another Kashmiri Pandit poet Pt. Sat Rām Baqāyā "Baqā" of interest, which, though it does not contain a rhyming-word common with that of either that of Saib or Dāirī, is also not without grace. It runs :—

1. Majnún, which literally means insane or mad, was the name of the lover of Laylá whose story is given in the poetical romance of "Laylá and Majnún" by the celebrated poet Nizámi. Majnún is said to have roamed about in the desert in search of Laylá. A deer also is a haunter of deserts.
2. In this verse the poet has used two words "Mizán" and "Tarázú" both of which mean a 'balancc' or scale but the former means also the Sign Libra in which while tho sun enters it, it is in the descendant according to the astrologers. The poet says that since the sun wanted to maintain a balance with the beloved in point of splendour and beauty it has witnessed a decline and that is quite fair.

چرا در فکرها مانم کہ بستاند اجل جانم
کُنم این رشتہ را پیوندها با تارِ گیسوئش

بہاے استخوانم جوهری لعل و جواهر گُفت
کہ بسمل گشتہ ام از تیغِ جوهردارِ ابروئش

Why should I cherish anxieties about losing my life at the hand of death?
I shall fasten the thread (of my life) to the strands of her tresses.
The jeweller declared the gems and rubies to be the price of my bones,*
For I have been sacrificed by the glittering sword of her eyelashes.

آن سروِ ناز با قدِ دلجو بیکطرف
زین چشمِ آب خیز روان جُو بیکطرف
از وحشتِ دلم بہ بیابان خبر کہ کرد
مجنون بیکطرف شد و آهو بیکطرف
خورشید را وبال بہ میزان روا بود
با یار پلہ شد بہ ترازُو بیکطرف
دیری ز شوقِ مصرعِ صائب دلم شگُفت
"گُلها تمام یکطرف آن رُو بیکطرف"

That delicate cypress (graceful beloved) stands on one side with her charming stature,
While a stream is flowing from these tear-shedding eyes of mine on the other.

* *Tegh-i-jauhar dar*— a bright, glittering or well-tempered sword, possessing the blackish marks called '*Jauhar*' which also means a jewel.

The anemone has become restless on the hill-side,
For the heat of my heart's scar has set the desert on fire.[1]

هر شعلہ گُل است و دود سُنبل
اے بیخبر از بہارِ آتش

Every flame is a rose and the smoke a hyacinth,
O you who are unaware of the new spring-time of fire.

دل من آب شد در خون نشست و نیست آرامش
اگر بلبل نرنجد شبنمِ گُل مے نہم نامش
کُجا لطفِ کفِ ساقی تواند رفت از یادم
بجائے رشتہ بر اُنگشت پیچیدم خطِ جامش

My heart turned to water, welters in blood and knows no rest,
If the nightingale does not take offence, I would call it the dew-drop on the rose.[2]
How can the favour of the cup-bearer's hand escape my memory?
I have stroked the line of his cup with my finger (to aid my memory) instead of using a string.[3]

---

1. *Na'l dar atash*— an idiom meaning to be restless. The poet means to say that due to the scorching heat of his heart's scar the desert caught fire in such a wild manner that the anemone even though situated higher on the hill-side felt insecure and was, therefore, restless.
2. This is another beautiful verse of the poet and is rather original both in thought and execution.
3. *Rishta bar angusht pechidan*— to tie a string round the finger. It is a practice with some people to tie a piece of string round a finger to remember a thing.

مطلب از سیرِ جهانم شوقِ دیدار است و بس
این پریشانی برائے طرّهٔ یار است و بس
بادهٔ عشرت بجامم چرخِ مینائی نریخت
خاطرم شاد از لبِ میگونِ دلدار است و بس

My object in traversing the world is merely to see the sight (of my friend);
This distraction (of mine) is only for the sake of the beloved's tresses.
The azure sky has not poured the wine of enjoyment into my cup.
But my heart is delighted with the wine-coloured (*i. e.* red) lips of my sweetheart,

بے رُخت رنگِ بہار اے گُلِ خنداں آتش
دود بوئے گُل و گُل شعلہ گُلستاں آتش
آں پری چہرہ مبادا درِ اغیار زند
کہ زند رشک بہ کاشانۂ یاراں آتش
لالہ را نعل در آتش کمرِ کوہ فتاد
گرہئے داغِ دلم زد بہ بیاباں آتش

O smiling rose! the comeliness of the spring is a fire in the absence of your face.
The smell of the rose is a cloud (of smoke), the rose a flame and the rose-garden a fire.
May that fairy-faced one not knock at others' door
So as to set the fire of envy to the house of friends (*i. e.* lovers).

قطره هایِ اشک میدانیم ما از جاں عزیز
هے بود از رشتہ آرے گوهرِ غلطاں عزیز

بیخبر پیرے کہ از لُولُوے لالایِ دل است
داند از بیدانشی‌ها گوهرِ دنداں عزیز

آرزو مند گل بے خار از باغِ دلم
در خیالم نیست یاراں نو گلِ خنداں عزیز

معنیء رنگیں برایم نو گل است و نو بهار
نیستم بُلبُل کہ میدانم گل و ریحاں عزیز

We hold our tear-drops dearer than our life,
Indeed the rolling pearls are dearer than the thread.*
The old man who is, unaware of the lustrous pearls of the heart,
Owing to his ignorance and folly loves the pearly teeth.
I yearn for a rose devoid of a thorn from the garden of my heart
For, O my friends! in my opinion the freshly-blossomed smiling rose is not worth much.
For me a beautiful idea is the freshly-blossomed rose and the new spring,
I am not a nightingale to be attracted by the rose or the sweet basil.

اگر شمع ست میکاهد و گر مینا ست میغلطد
بہ پیشِ قامتش در بزمِ ما مشکل قیام کس

If there is a candle it becomes smaller and if it is a goblet it tumbles down,
In our assembly it is difficult for any one to match her stature.

1. 'Rolling pearls' stand for tear-drops and the 'thread' for life.

When my moon will draw a veil over her resplendent face.

یار با کوه دگر همسر و همشانم کرد
بر سرم تیغ زد و لالہ بدامانم کرد

My beloved has once again exalted me to the lofty position and grandeur of a mountain,
She has applied the sword to my head and filled my skirt with anemones.*

بے سبب دیری نہ کردم گوشۂ صحرا پسند
شہر از چشمم خطر دارد کہ سیلاب آورد

O Dairī ! I have selected the corner of the desert and this is not without a reason,
The city is in danger of being flooded due to my (tear-shedding) eyes.

چشمِ فتّانِ تو ہر ساعت بہ نیرنگِ دگر
از نگاہے صلح مے سازد ئے جنگ دگر
شیشہ خالی کرد و بر جامِ حریفانش نگاہ
مستیء دیری چہ کم از عقل و فرہنگِ دگر

Thy bewitching eyes are adopting an attitude of peace every moment in a miraculous way,
By means of a glance only with a view to declare a war anew.
Dairī emptied the flask but his eyes are set on the cups of his rivals,
His intoxication in no way less than the reason and wisdom of others.

---

* The sword represents the ridge of the mountain and the anemones which grow on the hillside stand for the blood-drops shed by the sword.

On account of extreme thirst I was at the point of death,
But my beloved came to my help with the water (*i. e.* brilliance) of her dagger.

حُسنِ عالم سوزِ آں مہ آفتابِ حشر است
عاشقاں زیں وجہ ایمن از حسابِ محشر اند

The world-consuming beauty of that moon (*i. e.* beloved) is the sun of the Doomsday,
It is for that reason the lovers are free from rendering an account (of their deeds) on the Day of Reckoning.

روی بکوےِ رقیباں عرق فشاں تا چند
رود بخاک دُرِ اشکِ عاشقاں تاچند
پیالہ گیر ز خونم دریں چمن آخر
بجامِ لالہ کشی آبِ ارغواں تاچند

How long wilt thou continue going into the streets of (my) rivals in a state of perspiration ?
And how long will the pearls of the tears of lovers go on falling on the ground ?
Hold a cup of my blood in this garden, after all
How long wilt thou quaff the purple-water (*i. e.* the wine) in the cup of a tulip ?

آفتاب از بس طرب طرفِ کُلہ خواهد شکست
ماهِ من چوں پردہ بر رخسارِ تاباں افگند

The sun will feel elated with joy*

---

* *Taraf-i-kulah shikastan* – to bend the rim of a hat, an idiom which means to be overjoyed. The idea of the poet is that when the beloved hides her face under a veil the sun can manifest its splendour which wonld otherwise be overshadowed by her beauty. Hence the sun is overjoyed.

The rose, like a customer, approaches her with money in its hand.
As soon as my moving cypress (*i. e* graceful-statured beloved) goes into the garden,
The cypress tree vanishes like a sigh from the stream-bank.
Let us conduct Mansur[1] to the school of the pangs (of love),
In mounting the gallows he is merely acting as a child riding on a reed-cane.
My hair is turning grey and the superfluous eyelashes are growing in my eyes,
But how can the picture of my beloved's waist leave my mind? [2]

عشقش دلِ غمینِ مرا غم گداز شُد
عُمرم بہ بحثِ زُلفِ درازش دراز شُد
از نیم ناز مستِ طرب کرد ساقیم
پیمانہ ام ز منّتِ مے بے نیاز شُد
کارم رسیدہ بود ز بس تشنگی بجاں
یارم ز آبِ خنجرِ خود کارساز شُد

Her love became a melter of my heart's sorrows.
My life was prolonged by talking about her long tresses.
The cup-bearer enraptured me with half a blandishment.
My measure has become independent of the obligation of wine.

1 Mansúr bin Halláj was the celebrated mystic of Baghdad who is said to have realised God and uttered the formula (I am the Truth i. e. God) for which he was barbarously executed in 922 A. D.

2 The thinness of waist is a mark of beauty according to the Persian poets and it is compared to a hair.

The feet of thought were fettered like those of
a madman.[1]

عاقبت زاهد تمنائے مے گلرنگ کرد
شیشۂ مے در شکستِ توبہ کارِ سنگ کرد

After all the ascetic yearned for the rosy wine.
The flask of wine played the part of a stone
in breaking his vow.[2]
My heart has not been trampled by sorrow
caused by the afflictions of the world,
My mirror grappled with the rust as Alexander's
mirror worked against the Ethiopes.

صبح است و گلفروش ببازار مے رود
گل زر بکف بطرزِ خریدار مے رود
مانندِ آہ از لبِ جو سرو مے پرد
سروِ روانِ من چو بگلزار مے رود

منصور را بمدرسۂ درد مے بریم
طفلے ست نے سوار کہ بر دار مے رود
مویم سفید گردد و افتد بچشم موے
از خاطرم کجا کمرِ یار مے رود

It is morning and the florist is going to the
market,

---

1 This verse involves a double meaning. Firstly, it means that the thought of the lover visited that fairy-like beloved wherever she fell asleep and went mad, since it was supposed that one who saw a fairy went mad. The feet of thought were therefore fettered. Secondly, that since the fairy (i. e. the beloved) was asleep, the thought was bound by feet so that it might not disturb her.

2 This is also one of the beautiful verses of the poet.

Abstain from enjoying the sight of that delicate-bodied one (sweetheart).
For this lamp gets extinguished by the gust of wind caused by the flapping of a side-glance.

چہ رنگ است اینکہ از نیرنگِ رُخسارِ عرقناکش
ز آتش آب خیزد شعلہ سر از آب بردارد

What a colour is this that through the miracle of her perspiring cheeks,
Water rushes forth from fire and the flame emerges from water.*

آمد آں گل پیرہن نظارہ را گلچین کنید
پنجۂ مژگاں ز گل چیدن چو گل رنگین کنید
بر کمانِ آسمان زہ بست و تیر انداز شد
قوّتِ بازوے تیر انداز را تحسین کنید

That rose-garmented beloved has appeared, let your beholding act as a gatherer of roses.
Make the claw of your eyelashes coloured like the rose by plucking the roses.
She strung the bow of the heaven and acted as an archer,
Admire the strength of the archer's arm.

بستۂ زنجیر چوں دیوانہ شد پاے خیال
ہر کجا خواب آں پری بر مسند سنجاب کرد

Wherever that fairy (*i. e.* beloved) slept on an ermine bed

---

* Here 'fire' stands for the glow of the cheek and 'water' for the perspiration.

After all she dissolved the fire of the rose
with the enchantment of her coquetry.
Thus the elegance of the spring was put to
shame by that rose (*i. e.* sweetheart).
The grinning smile of the beloved on the outskirts of the garden
Caused the bud to shed the dew-drops like teeth
from its narrow mouth.
Last night the tyrant (unkind beloved) went away
intoxicated from the assembly of merry-makers,
And dropped the cup of wine from her hand
with the intention of shedding my warm blood.
It was not easy to enter into her inaccessible
sanctuary,
But the passion of my love removed the cap of
pride from the head of every sentinel.

پیوندِ جانِ من بہ غمِ روزگار نیست

این رشتہ را بطرّہء ساقی تسلسل است

My soul is not associated with the sorrows of time,
This thread (of my life) is entwined with the
tresses of the cup-bearer (i. e. the beloved).

آسماں از سرد مہری عاقبت رسوا شود

بستہ ام دل را بگیسوے بتِ آتش مزاج

In the long run the sky will be ashamed of its
cold treatment,
I have fastened my heart to the tresses of a
fiery-tempered beloved.

از تماشاے رخِ آں نازنین پرہیز کن

کین چراغ از بادِ داماںِ نگہ گل مے شود

خسروا از سختیِ خارا مناز
کوهکن را جانِ شریں در تن است

O Khusraw! do not be proud of the hardness of the granite-rock
For the mountain-digger (Farhād) yet possesses, sweet (Shīreen's) life in his body.*

آتشِ گُل را بہ سحرِ غمزہ آخر آب کرد
آب و رنگ نو بہار آں گُل بایں نیرنگ ریخت

خندہء دنداں نُماےِ یار در طرفِ چمن
غُنچہ را دنداں شبنم از دہان تنگ ریخت

آں ستمگر دوش از بزمِ طرب مُخمور رفت
با خیالِ خونِ گرمم جامِ مے از چنگ ریخت

در حریمِ تنگبارش رفتنم آساں نبود
جذبہء شوقم کلاہِ نخوت ہر شنگ ریخت

---

* The romance of "Sheerin and Khusraw" is well known. Sheerin, an Armenian princess married to the Persian king Khusraw, was the sweetheart of a stone-cutter Farhád who was promised the hand of Sheerin by Khusraw on the condition that he would cut down the mountain Bistún into a drain through which the milk of the she-goats stationed on the mount..in could be brought up to Sheerin's palace without any difficulty. Farhād is said to have agreed to it and worked at the digging day and night carving the images of Sheerin along the passage from place to place. When Khusraw learnt that Farhád had fulfilled the condition imposed by him which he never thought could have been fulfilled, he gave out that Sheerin was dead. On hearing the news Farhád committed suicide while Sheerin too at this report had a fall from her house and passed away. The poet means to say that Khusraw was mistaken in thinking that Farhád could not cut down the granite-rock. The spirit of Sheerin working in his veins could perform wonders. The word "koh-kan" (i. e. the mountain-digger) has been used for Farhád by which name also he is known.

A number of scars has been left on my heart on
account of her speed in hot haste.
The rising place of the sun is a stall without
any decoration,
I have yet only described a particle of the adornment of my beloved's market.
O breeze! for God's sake believe me, the new
spring of life is a burden to my mind
In the absence of the languid narcissus (lovely-eyed beloved).

از پردہ کشید عاشقان را
روئش کہ ہنوز در نقاب ست
از آتش عشقِ ماہ رویاں
اینِ خانہ تمام آفتاب ست
بشتاب بدیدنِ گلستان
رنگِ گل و لالہ را شتاب ست

Her face, which is still veiled,
Has caused the lovers to be discovered.
Due to the fire of love of the moon-faced ones
(*i. e.* beloveds)
This house (*i. e.* the world) is overflowing with
lovers.
Hasten to enjoy the sight of the garden,
For the beauty of the roses and tulips is in
its prime.

خاطرِ دریا دلاں رنجد اگر
ماجرائے چشمِ تر خواہم نوشت

The hearts of the generous-minded will be offended
If I were to give an account of my tearful eyes.*

* The poet says that he sheds tears more profusely than the generous-minded give away things in charity.

Before he drew a portrait[1] in the colour of realities on (the walls) of thy palace.
O Dairī! you are once again talking of love in a muttering tone,[2]
The collyrium of whose eyes has sealed your ghazal-writing lips?[3]

فارغم از سیم و زر سیم و زرم دیدارِ دوست
مار زُلفم قانعم از گنج بر رُخسارِ دوست
لالہ برسر پاے بر آتش بہ سیرِ باغ بود
داغہا دارم بدل از گرمیءِ رفتارِ دوست
مطلعِ خورشید دوکانے کہ بے آرائش ست
ذرّہء گفتم ھنوز از زینتِ بازارِ دوست
اے صبا باور خدا را کُن کہ بارِ خاطر است
نو بہارِ زندگی بے نرگسِ بیمارِ دوست

I am independent of silver and gold (*i. e.* riches); my silver and gold lie in the sight of my sweetheart.
I am the snaky curl being satisfied with the cheeks of my beloved irrespective of any treasure.[4]
The beloved was taking a stroll in the garden having her head decorated with anemones and placing her feet on fire (*i. e.* in a restless and hasty manner)

1. *Surat bastan*— to draw a portrait; to assume a form; also to be possible.
2. *Zeer-i-lab guftan*— to mutter, to mumble, to whisper.
3. *Lab bastan*— to be silent, to close or seal the lips.
4. In this verse there is a reference to an old popular belief according to which it was supposed that dragons were found over the buried treasures and guarding them.

Since the day the gardener raised a wall[1] round thy garden,
Heaps of stones are left behind from the hearts of (other) stone-hearted beloveds.
Do not unloose the band of thy tunic tonight in the company of the capricious lover;
My hand has entered into an agreement with thy skirt on the day of eternity past.
Thou art withdrawing thy skirt in vain from the flowing stream of my eyes,
The path of thy strolling box-tree (*i. e.* graceful stature) has been blocked by the fire of the rose.[2]
My soul's cry has not been loud enough to reach the ear of the heart,
O tyrant it seems that the arrow of thy eyelashes has attached the feathers of collyrium to it.[3]
The shameful secret of casting my impudent looks was disclosed,[4]
The needle of my eyelashes caused the rent of thy collar to be stitched.[5]
The Eternal Painter was absorbed in deep thought in thy portico

---

1. *Diwar bastan*-to erect a wall. The poet means to say that on the day the gardener (i. e. the Gardener of Destiny) erected the wall of his beloved out of the stones of the hearts of other beloveds, heaps of them were left behind which now represent the stony hearts of the worldly beloveds.

2. *Rah bastan*— to obstruct the passage, to block the path.

3. *Par bastan*— to fasten or attach a feather.

4. *Bakhya bar ruy-i-kar uftadan*— an idiom which means to disclose a shameful secret.

5. *Chak-i-giriban* bastan— to stitch the rent of the collar, to close it.

detracts much from a language especially in the case of verse :- -

رشتهٔ جانم گره با موے پیچان تو بست
غنچهٔ دل عهد یکرنگی به پیکانِ تو بست

از دلِ سنگینِ خوبان توده‌ها موجود اند
باغبان روزے که دیوارِ گلستانِ تو بست

وا مکن بندِ قبا امشب به بزمِ بُوالهوس
دستِ من روزِ ازل پیمان بدامانِ تو بست

میکشی از جوئبارِ چشمِ من دامان عبث
آتشِ گل راه شمشادِ خرامانِ تو بست

تا بگوشِ دل نشد فریادِ جانِ من بلند
پر مگر از سُرمه ظالم تیرِ مژگانِ تو بست

بخیه ام بر رُوے کار از شوخ چشمیها فتاد
سوزنِ مژگانِ من چاکِ گریبانِ تو بست

فکرها در پیشگاهت کرده نقّاشِ ازل
صورتے از رنگِ معنی‌ها به ایوانِ تو بست

زیرِ لب دیری حدیثِ عشق میگوئی مگر
سرمهٔ چشمِ که لب‌هاے غزلخوانِ تو بست

The thread of my life twined itself into a knot
with thy curly hair,
And the bud of my heart entered into a covenant*
of harmony with thy arrow.

---

*_Ahad bastan or Ahad-o-paiman bastan_, to enter into a covenant.

I admit that there is collyrium in the black eyes of the beloved but it is not visible.
I admit that there is a reflection of her rubies (*i. e.* red lips) in the fire-red wine but it is not visible.
In view of the faithlessness of the spring-season, I hold that the newly-blossomed smiling rose in the garden, in spite of its appearance, does not exist.
To whom should I divulge the secret of my heart O God! who will believe me?
I affirm that my sweetheart is within my flask (*i. e.* heart) like a fairy but she is not visible.

صبحِ ازل تبسّمِ دنداں نمائے کیست؟
شامِ ابد تسلسلِ زُلفِ دوتائے کیست؟
دُنیا ز دامنِ کہ غبارے ست ریختہ؟
نہ اطلس سپہر سراپردہ ھائے کیست؟

Whose grinning smile constitutes the morning of eternity past?
And the series of whose curly tresses comprises the evening of eternity future?*
From whose skirt is this dust removed that appears in the form of the world?
And whose pavilions are the nine satin-like pieces of the heavens?

The following ghazal which I give below in full is remarkable for its flow, idiomatic language and forceful expression. The beauty of the original, however, cannot be maintained in the translation which generally

* This is one of the beautiful verses of the poet.

She lifted off the veil from her face and unloosed the ties of the garment
Tearing into a hundred pieces the cloak of my patience and peace of mind.
I said, "Pray do not grudge me a favourable glance situated as I am!"
She replied, "Try to be upright for I hate trickery (beguilement)."
I said, "I am full of defects from head to foot."
She said, "Hold your breath; I shall conceal your faults."

ندانم شوخ مژگانِ کہ بر مے سایہ انداز ست
بطِ مے را ببالِ موج مے اندازِ پرواز ست

I do not know whose roguish eyelashes have cast a shadow on the wine,
The goblet of wine intends to steal away with its waves.

سُرمہ در چشمِ سیاہِ یار گیرم هست نیست
عکسِ لعلش در مۓ گُلنار گیرم هست نیست
با خیالِ بیوفائی هاے ایامِ بهار
نو گلِ خندان دریں گلزار گیرم هست نیست
باکہ گویم رازِ دل یا رب کہ باور مے کند؟
چون پری در شیشہ ام دلدار گیرم هست نیست

My black hair turned grey by gaining a lot of time[1]
A different termination of the longest night of separation from thee should appear.
How can that bird build a nest on the lofty branch
Which is every moment found foot-bound by its love of life?[2]

دیدم بخواب دوش بُتِ جامہ زیب را
در زر کشیدہ بود گریبان و جیب را
برداشت پردہ از رُخ و بندِ قبا کُشاد
صد پارہ کرد جامۂ صبر و شکیب را
گُفتم نگاہِ لطف ز حالم منہ دریغ
گُفتا بصدق گوش نفُورم فریب را
گُفتم کہ عیب دار ز سر تا قدم منم
گُفتا خموش باش کہ من پوشم عیب را

Last night I saw the beloved in a dream adorned with a garment
Having its hood and breast-collar embroidered in gold.

---

1. *Shab-i-yalda* the longest night of winter. The black hair has been used in view of the darkness of the night and the grey hair to denote the whiteness of the dawn which stand for the termination of the night.

2. The idea of the poet is that one who holds his life dear and does not possess a spirit of self-sacrifice cannot aspire to achieve greatness.

Dāirī :—

نزاکت آنقدرها جوش زد از رُوےِ گلنارش
کہ از بادِ پرِ پروانہ گُل شد شمعِ رُخسارش
دِل دیوانہ ام را اشتیاقِ سیرِ گُلزارے ست
کہ مژگانِ پریزادست خارِ چارِ دیوارش

The tenderness manifested itself with effervescence on her fire-red face to such an extent
That the candle of her cheeks was extinguished by the gust of wind caused by the flapping wing of a moth.
My maddened heart yearns to take a stroll in a rose-garden,
The thorns of the enclosing walls of which consist of the eyelashes of a fairy-born.

Space does not allow me to give more instances of parallels in other metres and rhymes between Dāirī and other poets but the specimens cited above will, I believe, suffice to show his comparative skill in verse. Now let me give below a few more verses of the poet to show their general character which, of course, is based on the theme of love :—

ز فُرصتها سیہ مویم سفیدی آشکارا کرد
شب یلدائے ہجرت را دگر پایاں شود پیدا
کُجا آں مُرغ بر شاخِ بلندی آشیاں بندد
کہ ہردم رشتہ بر پائیش ز اُنسِ جاں شود پیدا

My sword yields a lustre out of its verdigris like a lily,
While my cry is of a different tone through the collyrium of thy eyes.*
How can I tolerate one of thy two tresses being within the possession of another
Even for a moment, so long as the thread of my life does not get snapped?
The cup of wine acquires a new brilliance in her hand,
While the wine itself assumes a different hue by its proximity to her fresh rose-petals (i. e. lips).

Saib:—

ز بس آب صباحت صیقلی کرده ست روئش را
نگہ صد جاے لغزد تا گُلے چیند ز رُخسارش
چہ خُرّم گلستانے خوش بلند اقبال بُستانے
کہ از مژگانِ بُلبُل آب نوشد خارِ دیوارش

The lustre of comeliness has polished her face to an extreme,
The glance slides at a hundred places to pluck a rose from her cheeks.
What a happy rose-garden and a highly prosperous orchard!
The thorns growing over its wall being saturated by the eye-lashes of the nightingale.

* Collyrium, when it comes in touch with the throat, causes a hoarse voice. The idea of the poet is that though in the ordinary course a sword becomes blunt through rust his sword assumes lustre through verdigris which is green, just as a lily acquires freshness through verdure. Similarly a man's voice becomes hoarse by collyrium ordinarily but his mournful cry gets clearer and produces a melodious note due to the collyrium since it is applied to the eyes of his beloved.

Saib:—

میشود هر لحظہ حُسنِ او بہ نیرنگ دگر
مے تراود هر نفس زین پرده آهنگ دگر
مرهمِ کافور از ناسازگاری هاے بخت
میشود بهر خراشِ سینہ ام چنگِ دگر
گرچہ بیرنگ است صائب بادهٔ پُر زورِ عشق
زین قدح بر چهرهٔ ما میکند رنگ دگر

Every moment her beauty assumes a different aspect,
A new tune springs forth from this note every instant.
The camphorated ointment owing to the unwholesomeness of fate
Serves the purpose of another hand to scratch my bosom.
O Sā'ib although the invigorating wine of love is devoid of any colour,
It lends a new flush to our face out of this cup.

Dairi:—

تیغِ من چون سوسن از زنگار جوهر میدهد
نالہ ام از سُرمۂ چشمت بآهنگ دگر
کے پسندم یکدمے تا نگسلد تارِ نفس
یک سرِ مُو از دو گیسوے تو در چنگ دگر
ساغرِ مے را بدستش آبروے دیگر ست
باده را از قُربِ گلبرگ ترش رنگِ دگر

Sāib :—

بر شکستی تا ز رویے ناز دامانِ عتاب
آب شد دل از گدازِ انتظار آیئنہ را

تا بہ حسنِ ہرزہ گردِ او شود جائے دوچار
نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را

Since thou prepared thyself* to show displeasure by way of coquetry,
The heart of the mirror turned into water through the anguish of waiting.
In order that it may come across her vagrant beauty at any place,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

Dairī :—

ماہ من زین بیش رُخسار عرق افشاں مپوش
آب مے گردد بچشمِ انتظار آیئنہ را
گردشِ چشمِ پریزادے مگر در خواب دید
"نیست چوں آبِ رواں یکجا قرار آیئنہ را"

O my moon (sweetheart) do not conceal thy perspiring face any more,
Tears begin to roll within the eyes of the mirror due to long waiting.
Perhaps it has seen the moving glance of a fairy-born in the dream,
"The mirror is not stationary like the flowing water."

---

* *Daman shikastan*-to break the skirt, an idiom meaning to prepare for work.

I craved for the world-consuming fire of love,
But received only a spark of longing (for love)
by way of charity in the name of God.

Nazīrī:—

من کہ بر گلبن آشیان دارم
چہ غم است از فنایِ بال و پرم
بسکہ از شوقِ سینہ در جوشم
پاے تقدیم میکند بسرم

What do I mind losing my wings and feathers,
I who possess a nest on the rose-bough?
I am extremely excited through my love within
the bosom,
My feet seeking precedence over my head.

Dairī.—

گفتم آیم ز شوق بال فشان
گرم رفت آنچناں کہ سوخت پرم
ترسم از سایہ ام زمیں سوزد
سایہ افگند عشقِ او بسرم

I said I should proceed to greet her with out-
stretched arms* with the warmth of love,
But she went away in such hot haste that my
feathers were consumed.
I am afraid the earth will catch fire through my
shadow,
For the shadow of her love is cast over my head.

* *Bal afshan* or *fashan*-with outstretched arms, rejoicingly.

Thou art snatching away my love for thee from my heart, take it, it is thine,
But look for a place to accommodate it in, for the spacelessness is too narrow (for it).

Zuhūrī :—

شکر کز بندِ خودی دوش نجاتم دادند
مردہ بودم بہ غمِ عشق حیاتم دادند
مستحقانہ بدریوزہ لبے بکشودم
عیشِ غم راحتِ محنت بزکاتم دادند

Thanks to God that last night I was delivered from the bonds of egotism (by the Fates),
I was dead but was restored to life by means of the sorrows of love.
I opened my lips (*i. e.* asked) for the alms as a deserving one,
The enjoyment of sorrow and the comforts of hardship were bestowed on me by way of charity.

Dairī :—

دوش از نوشِ لبِ یار نباتم دادند
نوشدارو پے امدادِ حیاتم دادند
آتشِ عشقِ جہاں سوز تمنّا کردم
شررِ شوق خدا را بزکاتم دادند

Last night I was given sugar from the sweet lips of my beloved,
It was a treacle administered to me to prolong my life.

Do not make mention of the string of a rosary
in our circle,
For the ears of the members of our assembly are
attuned to the string of the harp.
Your love has delivered me from making peace
or war with others.
I have no idea of making peace with or waging
war against anyone.

Dairī :—

چسان بگوشِ دلم پندِ پیر مے سازد
کہ دلنشینِ من آوازِ دلکش چنگ ست

فلک بترکِ ستم گفت و مہربان گردید
ہنوز ماہِ من آمادہ بر سرِ جنگ ست

How will the advice of the old man (preceptor)
suit the ears of my heart,
When the charming tune of the harp has taken
possession of me ?
The sky has given up oppression and adopted
an attitude of kindness,
But my moon (*i. e.* sweetheart) is still bent on war.

In this connection I am reminded of a beautiful verse of Zuhūrī which, though it does not possess a common rhyme with any of the verses given above, is in the same metre. It has pleased me and I hope may please some of the readers. It runs thus :—

ز دل محبّتِ خود مے بری ببر از تُست
ولیک فکرِ مکان کن کہ لا مکان تنگ ست

Who is going to carry our message to one
who has gone away from us in anger, saying,
"Come back we have thrown down the shield[1]
(*i. e.* surrendered) if it is a matter of war."

'Irāqī :—

ازان زمان که خراباتئے دلم ربود
مرا هواے خرابات و نغمۂ چنگ ست
مریز خونِ عراقی و آشتی پیش آر
که آشتی بهمہ حال بهتر از جنگ ست

Since the time a tippler[2] has snatched away my heart,
I have a desire for the tavern and the tune of the harp.
Do not shed 'Irāqī's blood, rather adopt an attitude of peace,
For peace under all circumstances is better than war.

Jāmī :—

مکن به حلقۂ ما ذکرِ رشتۂ تسبیح
که گوشِ همجلسیان بر بریشمِ چنگ ست
ز صلح و جنگِ کسانم غمِ تو فارغ ساخت
نه با کسم سرِ صلح و نه طاقتِ جنگ ست

---

1. Sipar andàkhtan—to throw down the shield, an idiom which means 'to surrender'.
2. Kharabáti—a haunter of taverns, a tippler-used for a beloved.

The nightingale's lament came to my ears.
I said to it, "What is all this hue and cry ?"
It replied, "My lament is not without a reason.
"The appearance of the rose is a (source of) hardship and torment."

Among some of the well-known poets of the earlier and the later periods, such as Sa'dī, Hāfiz, 'Irāqī and Jāmī and Zuhūrī, Nazīrī and Sāib respectively, after whose models Dairī sometimes writes, he seems to have been impressed only by Hāfiz and Sāib in comparison to whose writings also his verses on the whole cannot be said to be very inferior on occasions if not throughout. I think this fact alone should be considered praise enough in favour of a Persian poet of Kashmir with all his disabilities to which a reference has already been made. A few instances in this connection, wherein the poet adopts their form, metre and rhyme, are cited below side by side with their verses for a comparison :—

Sa'dī :—

چہ تربیت شِنوم یا چہ مصلحت بینم
مرا کہ چشم بہ ساقی و گوش بر چنگ ست

بخشم رفتۂ ما را کہ مے برد پیغام؟
بیاکہ ما سپر انداختیم اگر جنگ ست

To what admonition should I listen or what counsel should I heed?
I whose eyes are directed towards the cup-bearer and ears attuned to the harp!

Hāfiz in his own charming way puts it thus :—

بلبلے برگِ گلے خوشرنگ در منقار داشت
وندراں برگ و نوا خوش نالهاے زار داشت
گفتمش در عینِ وصل ایں ناله و فریاد چیست
گفت مارا جلوهٔ معشوق درایں کار داشت

A nightingale was holding a beautiful rose-petal in its beak,
And while equipped thus was lamenting bitterly.
I said to it, "What is all this lament and cry in the very midst of union?"
It replied, "The manifestation of the beloved has involved me in this affair."

Dairī also expresses this idea as follows :—

دوش رفتم به گلشنے که درو
سبزهٔ نو خیز و غنچه نوزاد ست
نالهٔ بلبلم به گوش آمد
گفتمش اینچه شور و فریاد ست
گفت بیوجه نیست نالهٔ من
روےِ گل آفت است و بیداد ست

Yesterday I went into a rose-garden in which
There were fresh verdure and newly-blossomed buds.

Dairī:—

زبحر عشق حذر کن کہ شعلہ انگیز ست
بجائے آب دریں ورطہ آتش تیز ست
بدور لالہ و گل از شراب توبہ مکن
کجا بہار کجا روزگار پرهیز ست

Avoid the ocean of love for it excites a blaze.
There is a flaming fire in this whirlpool (abyss) instead of water.
Do not abstain from wine during the period the roses and the tulips last:
The season of spring and the age of abstinence are poles apart.

The attainment of union with the bloved, which should ordinarily satisfy a lover, is regarded by the mystics only as an incentive to inflame his passion all the more and not an end in itself. It is, therefore, a source of great torment instead of a relief after the pangs of separation are over. This idea has been expressed by many Persian poets. Mirza Bīdil, for example, says:—

محو یاریم و آرزو باقیست وصل ما انتظار را ماند

We are enjoying the company of the beloved but our desire remains unfulfilled;
Our union is just like a waiting (for her).

Although the goblet of the sky is devoid of
the wine of merriment,
The cup-bearer out of his kindness is concerned
about my sorrowful heart.
The newly-blossomed and fresh rose is a beautiful
idea of mine,
While the warble of the nightingale is a song
of praise and admiration for me.
I am independent of silver and gold and pray to God
For the riches of love in which lie my grandeur
and dignity.
O Dairī! what do you ask me about the where-
abouts of my friend?
This poor heart of mine is a wonderful resting-
chamber of his.

Hāfiz :—

اگرچہ بادہ فرح بخش و باد گلبیز ست
ببانگ چنگ مخور مے کہ محتسب تیز ست

ز رنگِ بادہ بشوئید خرقہ ها از اشک
کہ موسمِ ورع و روزگارِ پرہیز ست

Although the wine is of an exhilarating effect
and the atmosphere fragrant,
Do not take wine in accompaniment of the music
of the harp, for the censor is vigilant.
Wash off the colour of wine from the garments
with tears,
For it is the time of piety and the age of
abstinence.

It is long since my passion for the beloved
has become my faith.
My concern for this affair is a delight for my
sorrowful heart.

From the time thy love has taught me the
art of composing verses,
People have praise and admiration for me on
the tips of their tongues.

O God ! bestow on me the riches of renunciation
in abundance,
For this favour is a source of grandeur and
dignity to me.

Let not the preacher, who is friendly with the
police-officer, display his authority,
For my poor heart is the abode of the king
himself.

Dairī—

گرچہ مینائے فلک از مئے عشرت خالیست
ساقی از لطف بہ فکرِ دلِ غمگینِ من است

نو گلِ تازہ و تر معنیٔ رنگینِ من است
نغمۂ مرغِ چمن مدحت و تحسینِ من است

بے نیاز از زر و سیمم ز خدا مے طلبم
دولتِ عشق کہ توقیرم و تمکینِ من است

دیری از منزلِ یارم چہ نشان مے پُرسی
شہ نشینے عجبے خاطرِ مسکینِ من است

Come away for the palace of hope is of an extremely flimsy foundation.
Bring wine, for the basis of life rests on air.

Dairī likewise repeats the idea in other words :—

چرا بہ طرفِ چمن مست خُفتۂ دَیری
پیالہ نوش پیاپے کہ دورِ گُل تنگ ست

O Dairī! why are you lying in a state of sound sleep, (*i. e.* heedless) on the outskirts of the garden?
Continue to drink wine without ceasing for the season of roses is of short duration.

Compare the following selections of the two poets in which the metre and rhyme are common :—

Hāfiz—

روزگاریست کہ سودائے بتاں دینِ من است
غمِ ایں کار نشاطِ دلِ غمگینِ من است

تا مرا عشقِ تو تعلیم سخن کردن گُفت
خلق را وردِ زبان مدحت و تحسینِ من است

دولتِ فقر خدایا بہ من ارزانی دار
کیں کرامت سببِ حشمت و تمکینِ من است

واعظِ شحنہ شناس ایں عظمت گو مفروش
زانکہ منزل گہِ سلطان دلِ مسکینِ من است

Arise and pour the water of cheerfulness (*i. e.* wine) into the golden cup,
Before the time the skull of your head is reduced to dust.

Dairi :—

دی پیرِ مغاں گفت کہ مے نوش پیاپے
یکچند تر و تازہ درین دیر بمانی
زاں پیش کہ پیمانۂ عمرِ تو شود پُر
از رطلِ گران بادہ بخور تا بتوانی

Last night the old Magi[1] said to me, " Drink wine without ceasing,
"So that you may feel refreshed and rejuvinated for a while in this tavern,[2]
"Before the time the measure of your life is full to the brim,[3]
"Drink wine from the huge cup as often as you can."

The idea contained in the verse of Hāfiz given above, has been expressed by him several times. For example, in another verse he says :—

بیا کہ قصرِ امل سخت سُست بُنیاد ست
بیار بادہ کہ بُنیادِ عمر برباد ست

---

1. The old Magi stands for the cup-bearer or spiritual guide.
2. Tavern is a metaphor for the world.
3. That is before you die.

He is often strikingly original in his ideas and abundantly rich in the outbursts of love and passion which is the essence of the ghazal.

It is natural to find a certain monotony of ideas in a Persian poet whose subject-matter is not varied but confined only to the theme of love, or as is generally the case with a lyricist love as well as mysticism. Dairī, who is primarily a ghazal-writer and has very little of mysticism in him, could not be an exception to this rule. though here too, he does not suffer by comparison with some of the acknowledged masters of the Persian language.

The poet seems to have tried to vie with some of the earlier poets of great repute belonging to Persia as well as the later notable and highly talented writers, including most of those who were attracted to India by the generous patronage and royal munificence of the Mughal Emperors, from whom they received an appreciation here which they could not find in their own country. Before giving a comparative selection of these poets, which is based on the common metre and rhyme of their respective verses, let me first present to the reader a few verses of the sweetest singer of Persia, I mean Hāfiz, who is matchless as a lyricist and whom few have equalled and none surpassed even among the indigenous Persian writers, along with those of Dairī to show that compared to this great poet too, he cannot be called a poor mimic.

Hāfiz :—

خیز و در کاسۂ زر آب طربناک انداز

پیشتر زانکہ شود کاسۂ سر خاک انداز۔

respects.*

Apart from the fact that the Persian literature produced in India has not, as a rule, the real Persian flavour which belongs to the indigenous product, as the late Professor E. G. Browne says, it should be said in fairness to Dairī that while following the convention, which perhaps no Persian writer can do away with, he combines in himself the characteristics of his predecessors as well as his contemporaries during whose time the language had become corrupt and the literature very much deteriorated. His poetry has a prominent classical touch. In spite of the sublimity of thought and grandeur of expression in which he is not inferior, with a few exceptions. to some of the well-known poets of the Persian language, he does not abstain from borrowing commonplace metaphors and similes of the ancient writers as well as certain stereotyped usages of theirs. Nor is he unfree from the use of superfluous words and unnecessary repetitions, though he has tried to maintain a comparatively chaste diction which is rarely to be met with in the poetry of his local contemporaries, who made their own innovations with regard to style and expression. The phraseology and idiom employed by him are indeed surprising, particularly when we bear in mind the meagre education that he had received and the disabilities under which he suffered.

---

* In order to form an idea of the scope and extent of the Persian literature produced in Kashmir, and the three distinctive periods into which it has been divided based on the characteristics of each, the reader is referred to a brief survey on the subject given in a separate article on the "Persian Poets of Kashmir" written by the Editor more than a year ago.

Kaul '*Arzbegi*,' B. A., still survives him and is working as a Superintendent in the office of the Governor of Kashmir.

The Dīwān-i-Dairi which may be called almost the last remnant of a fairly standard Persian poetry produced in Kashmir, presents to us a style of writing that is unqiue in its own way. The author cannot be obviously classified among those writers of Kashmir who wrote in close imitation of the classical writers of Persia and India, or those who came into contact directly or indirectly with their contemporaries, when the country was under the influence of the culture of the Muslim rulers whose mother-tongue and court-language was Persian. Nor can he be included among those who tried to maintain the standard of an ornate style of the later poets by having recourse to such artifices and conceits as were employed by them to display their great scholarship and learning. Nor can he fall under the category of those who, irrespective of following any particular model, passed for prolific writers of compositions in various forms after benefitting from the study of the Persian *belles-letters* to which they devoted themselves wholeheartedly. The author, on the other hand, belongs to a period in which the Government, by following the example of the rulers of British India, substituted Hindustānī for Persian as the polite language of the country. Consequently the latter began to fall into disuse and almost ceased to be a language of much importance though its utility could not be dispensed with for many years even after these changed circumstances. In view of what has been stated above, it is no wonder if our author forms a class apart and is different from the rest of the writers in many

accept it and saying that he was not prepared to sell his loyalty for any price. Again, during the year 1934—35 Bikrami a great famine took place in Kashmir which, in spite of the best efforts of the Government to give relief to people, played great havoc. A few interested people made a vain attempt to blame His Highness for his neglect in taking speedy action to check it. It was through the efforts of 'Dairī' that the allegation was proved to be false and baseless. Even the British Government, which was interested to know the real situation, was convinced that His Highness had tried his best to alleviate the sufferings of the people in this disaster. His Highness is said to have offered a jāgīr* to 'Dairī' in return for this praiseworthy service but he declined the offer as a loyal servant.

'Dairī' was a proficient astrologer who could correctly read the future, particularly after consulting the horoscope of the person concerned. He was a great physiognomist too. In both of these arts His Highness the late Mahārāja Rainbirsingh Bahadur was impressed with his efficiency whenever he put him to the test Besides, he was a skilful player at the game of chess in which he was never defeated even by those experts who visited Kashmir from other parts of India and challenged him to a match.

In short, our author was a man of various accomplishments, besides being a born poet. He was a genius. He passed away on the 3rd of Sawan 1956 Bikrami (18th July 1900), leaving behind three sons and three daughters. One of his sons, Pt. Harichand

* Jagir, an assignment of land, more or less in the form of an estate or fief. granted either in perpetuity or for life as a reward for service or as a fee.

It was not very long after having finished this unenviable educational career that he was appointed as an '*Arzbegi*' at the court of His Highness the late Mahārajā Ranbīrsingh Bahādur In 1926 Bikrami he was appointed as a Tehsildar but he relinquished this office owing to his indifference to wordly wealth and power, after having discharged the duties of such a responsible post for hardly one year. His Highness the late Mahārāja Rainbīrsingh Bahādur appointed him to the post of '*Arzbegi*' once again, which he resumed, as it was perhaps after his own liking. After some time he worked as Superintendent C. I. D. till, during the reign of His Highness the late Mahārāja Pratāpsingh Bahādur, the Police Department was established by the Government on regular lines and the C. I. D. formed only a branch thereof. After this amalgamation 'Dairī' acted as the Assistant Superintendent of Police till his death.

Apart from his efficiency, as an officer he was a diplomat and as such rendered loyal and meritorious services to His Highness all along. Perhaps it will be not be out of place to make mention here of one or two incidents in this connection. In the year 1929 Bikrami when owing to their internal and long standing mutual grievances and religious differences an unprecendented riot took place between the Sunnīs and Shiās of Kashmir in which the latter were plundered wholesale and their houses set on fire. 'Dairī' was appointed to make an investigation into the causes of the disturbance. It is said that he was offered a valuable ring worth a lac of rupees as a bribe to hush up the matter in order to get the person who was held responsible for this feud exonerated from the charge. On this occasion 'Dairī' gave proof of his extraordinary integrity and honesty by refusing to

INTRODUCTION

Pandit Rāja Kaul '*Arzbegi*,' the talented author of the Dīwān who wrote under the nom-de-plume of "Dairī", is one of the latest standard Persian poets of Kashmir. According to his own statement, he was the son of Pandit Rām Chand Kaul '*Arzbegi*'* who worked as a personal attendant at the court of His Highness the late Mahārāja Gulābsingh, in the capacity of an '*Arzbegi*,' which office he also held afterwards for some time even during the lifetime of his father. In course of time this title of '*Arzbegi*,' due to its being associated with the name of the father as well as with that of the son, got permanently affixed to their family as a whole, in consequence of which their descendants are called '*Arzbegis*' even to the present day. In fact this family is regarded as one of the most respectable families among the Kashmiri Pandits by virtue of this title in the past.

'Dairi' was born at Srinagar in 1885 Bikrami (1828). Since there was hardly any regular order of schooling in those days he received no systematic education except in a haphazard manner, which he completed at the age of fifteen. In these circumstances one cannot help admiring the gifted powers and extraordinary intelligence of the poet who benefitted by this education to his best advantage which, though meagre enabled him to discharge not only his official duties satisfactorily but also inculcated in him a taste for literary pursuits and accomplishments.

* "*Arzbegi*" the person who presents all petitions either written or by word of mouth. This post, more or less, corresponded to the post of a Private Secretary of the present day.

Persian series undertaken by the Research Department to be presented to the public.

I am indebted to Mr Frederick Jacob, M. A., (Cantab) M. R. S. T.,* for kindly going through the proof-sheets of the English part of the book.

I hope the *Diwan* will be welcomed by all the lovers of Persian poetry produced in Kashmir.

Srinagar
February, 1944.

Nand Lal Kaul Talib.

---

* This great scholar passed away on 1st of September 1945.

The Dīwān-i-Dairi is one of those poetical works in Persian which have been produced in Kashmir by the local talent at a time when Persian was on its way to decline and fast disappearing, yielding place to Urdu and English both as a language of the court and every day use under the stress of the political changes in the administration of the State.

It can be safely said that the text of the *Diwan* is reliable inasmuch as it has been obtained from the author's great-grandson and though not in the hand of the author himself has been carefully copied out by one of his pupils. Besides giving an English translation of the author's introduction to the *Diwan* as well as of his note on the reasons that led him to its composition, I have also translated the prose section dealing with a "System of Gestures" as invented by him and appended to the *Diwan* at the end. I have also added explanations in English in the form of marginal notes wherever necessary.

In prefixing an introduction of my own to the *Diwan* I have endeavoured to make it pleasant reading by discussing the merits and demerits of its poetry after comparing the same with that of some of the well-known poets of Persia and others. In this connection I have mainly relied on my own taste and method of dealing with such a work.

The Hon'ble the Home Minister, Khan Bahdur Mīrza Ja'far Ali Khān, M. B. E., who is himself a poet of great fame both in Persian and Urdu deserves to be thanked not only by me but also by all the lovers of Persian litera-ture since, as I understand it is he who evinced a great interest in the publication of the *Diwan* which is the first of the

PREFACE.

It was in 1930 that I was asked by Pandit Jagmohan Nath Raina "Shauq" retired Deputy Collector U. P., to help him in collaborating a work, on the memoirs of the Kashmiri Pandit poets of Persian and Urdu, entitled "Bahār-i-Gulshan-i-Kashmir" (The Spring of the Rose-garden of Kashmir).* In the course of collecting materials for this work, I succeeded in copying out a few *ghazals* at random from the *Diwan* of "Dairi," which was placed at my disposal for only a couple of hours through the instrumentality of a friend of mine who borrowed it for me from the possessor of the MS. after much difficulty. In spite of my best efforts I could not get it even for a day or so at that time nor even before nor after till now. The reason for such an attitude on the part of an owner of a manuscript lies in the general characteristic of the Kashmiris to treat such a work as a sacred heritage which nobody else can touch without having committed a sacrilege. Ever since then, I was anxious that the *Diwan*, the reputation of which had attracted my attention even much earlier, should be published somehow or other. Thanks to the Research Department of His Highness' Government Jammu and Kashmir, which managed to persuade the owner to sell the manuscript and after purchasing it from him, has now asked me to edit it.

* This comprehensive work on the memoirs of the Persian and Urdu Kashmiri Pandit poets, to which I contributed a very large share, was published by the compiler at the Indian Press Allahabad, two years later in two big volumes and apart from certain omissions and commissions is a very useful work containing valuable information on the subject.

THE KASHMIR SERIES OF TEXTS AND STUDIES

No. 78

DIWAN-I-DAIRI

BY

Pandit Raja Koul Arzbegi, "Dairi"

(1828-1900 A. D.)

With corrections and critical introduction

by

Prof. Nandlal Koul Talib M. A., M. O. L.

Under the authority of

THE JAMMU & KASHMIR GOVERNMENT.

Published by

The Research and Publication Department,

JAMMU AND KASHMIR GOVERNMENT,

Srinagar, Kashmir.